SZIMONOV

MINDEN NAP HOSSZÚ

KONSZTANTYIN SZIMONOV

MINDEN NAP HOSSZÚ

KONSZTANTYIN
SZIMONOV

MINDEN NAP HOSSZÚ

HÁBORÚS NAPLÓMBÓL

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ, BUDAPEST 1967

A MŰ EREDETI CÍME

КАЖДЫЙ ДЕНЬ ДЛИННЫЙ

ИЗДАТЕЛЬСТВО СОВЕТСКАЯ РОССИЯ,
МОСКВА, 1965

FORDÍTOTTA

FARKAS ATTILA

ILLUSZTRÁLTA

KONDOR LAJOS

Huszonöt éves voltam, amikor kitört a háború. Négy éven át tudósítottam a Krasznaja Zvjezdát az arcvonal különböző szakaszairól. Amennyire a háborús körülmények lehetővé tették, naplót vezettem. A szerkesztőségbe vissza-visszatérve két frontkiküldetés között, diktáltam le a jegyzettömbökbe írt rövid feljegyzéseket, s a töredékeket emlékezetből egészítettem ki. Minél tovább tartott a háború, minél inkább torlódtak az események, annál több ceruzával odavetett kusza sor várt letisztázásra füzeteimben. Több jegyzetfüzetem elveszett, néhány odaégett a gépkocsiban, az egyik vízbe esett, sok máig sem került elő. Bár ezek a feljegyzések együttvéve közel kétezer oldalt tesznek ki, most ahogy sorra veszem őket, látom, mennyi minden hiányzik belőlük.

A különböző években és különböző arcvona-

lakon készült feljegyzések e töredékét ajánlom az olvasó figyelmébe. Mindez együtt csupán néhány lap a háború történetéből, olyan eseményekről, amelyeknek a sok haditudósító egyike szemtanúja volt.

Hozzátehetem még, hogy igyekeztem a lehető legkevesebb magyarázatot fűzni akkori feljegyzéseimhez.

1941

JÚNIUS

Június 21-én a rádióba hívattak, s felkértek, hogy írjak két antifasiszta dalt. Megcsapott a küszöbönálló háború szele. De kitöréséről csak június 22-én, délután két órakor értesültem. A délelőttöt versírással töltöttem, a telefonkagylót sem vettem fel. Aztán felhívtam a hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségét, ott azt mondták, telefonáljak később.

23-án reggel bementem a népbiztosságra. Onnan Dolmatovszkijjal együtt a kerületi pártbizottságra mentünk. A frontra utazásom előtt lettem tagjelölt, a kerületi pártbizottság titkára átnyújtotta a tagjelöltigazolványomat. Azután estig ismét a népbiztosságon voltam. Kiállították az igazolványokat – Grodnóba, a harmadik hadsereg újságjához kellett utaznom. Egyenruhát kaptam, fegyvert nem. Azt mondták: szerezzetek a fronton! A ruházati raktárban vettem búcsút a többi írótól, akik szintén a frontra utaztak. Az első harminc indult

útnak ezen a napon. Egyenruhájukat méregetve talán túlságosan is zajosan viselkedtek. Idegesek voltak.

24-én éjjel teljes sötétség borult Moszkvára. Itt-ott kék lámpák pislogtak. A zűrzavar és a rendetlenség első jelei: koromsötét pályaudvar, tülekedő emberek, senki nem tudja, mikor, hová, melyik vonat indul. Valamilyen kerítés áll az utamban, amelyen senkit sem engednek át. Átdobtam a bőröndömet, aztán magam is utána ugrottam. A vonat elindult. A szerelvény ki tudja, miért, helyiérdekű kocsikból állt, bár a vonat Minszkbe tartott. A kocsinkban – szabadságukról visszatérő parancsnokok. Furcsa és nyomasztó érzés nehezedett az emberre, úgy tűnt, hogy a nyugati katonai körzet fele szabadságon volt. Nem értettem, hogyan történhetett ilyesmi. Vitt a vonat 25-ére virradó éjszaka, 25-én egész nap és 26-ára virradó éjjel. Egyetlen egyszer hallottunk bombázást, de valahonnan messziről. Reggel 6 órára értünk Boriszovba. Tovább nem közlekedtek a vonatok. Azt mondják, a Minszkbe vezető utakat szétbombázták a németek, és valahol ejtőernyősöket dobtak le. Egy tüzér századossal három órán át kutattunk a városban és környékén valamilyen katonai parancsnokság után. Szereztünk magunknak egy

teherautót, amelyet a sofőrje ott akart hagyni, mert elfogyott a benzin. Az erdőben a páncélosiskola táborhelye, ahol számításaink szerint a helyőrség parancsnokának lennie kellett, már üres volt. Senki nem tudott semmit. Ismét kimentünk az országútra. Az úton csapatok, gépkocsisorok vonultak, egy részük velünk szembe, a másik ellenkező irányba. Nem értettünk semmit. Német repülőgépek húztak el alacsonyan; a gépkocsikat üldözték. Az egyik egyenesen fölénk repült és géppuskatüzet zúdított ránk. Teherautónkból szilánkok röppentek szét, de bennünket nem ért találat. Előre mentünk Minszk felé, a benzinraktárhoz, üzemanyagot vételezni. Az úton mondták, hogy ott már németek vannak, de nem hittük el. Jól is tettük. A benzinraktárnál furcsa kép tárult elénk: egy százados és egy alezredes pisztolyt szegezve állt két lefegyverzett műszaki tiszt előtt. Egyikük, egy idősebb őrnagy, akinek két kitüntetés is díszítette a mellét, kiabált, hogy soha ehhez hasonló vele még nem történt, s ezután a szégyen után nem tehet mást, főbelövi magát. Nagynehezen sikerült tisztázni a félreértést. A műszakiakat azért küldték ide, hogy a benzinraktár felrobbantását készítsék elő, itt meg német diverzánsoknak nézték őket.

Visszatértünk Boriszovba. A városparancsnokság csomagolt. Arra a kérdésünkre, hogy mi történik itt, a parancsnok rekedten kiabálta:

– Tyimosenko marsall azt a parancsot adta, hogy hagyjuk el a várost, menjünk a Berezina túlsó oldalára, és ott az utolsó csepp vérünkig védekezzünk!

A Berezinához mentünk. A töltésen egy magából kikelt, zilált, verejtékező ember állt, mindkét kezében pisztollyal. Feltartóztatott minden katonát és gépkocsit, agyonlövéssel fenyegetett mindenkit, ijesztő hangon ordította, hogy neki itt meg kell állítania a hadsereget, s ő meg is állítja, lelő mindenkit, aki vissza akar vonulni.

Fonák helyzet volt: az emberek közönyösen haladtak el mellette, ő meg továbbengedte őket, aztán az utánuk jövőket fenyegette pisztolyaival.

Átmentünk a Berezinán, s egy ritkás fenyvesben álltunk meg. Az erdőben nyüzsgött a sok ember. Nagyrészt szabadságról visszatérő parancsnokok és vöröskatonák voltak, meg behívottak, akik makacsul nyugatnak tartottak, bevonulási helyük felé. Néhány ezredes rendet teremtett az erdőben. Összeírták az embereket, századokba, zászlóaljakba sorolták, s védelmi állásba küldték őket a Berezina mentén

jobbra is, balra is. Puska volt elég, néhány géppuska és löveg is akadt. Volt lövedék is, csak éppen az űrmérete nem egyezett az ágyúkéval. Útitársam, a tüzér százados, visszament Boriszovba – lőszert keresni.

A kocsival behajtottam az erdőbe, hogy feliratkozzam. Kaptam egy szíj nélküli szuronyos puskát. Fél óra múlva a németek repülői egymást követő hullámokban géppuskázni kezdtek bennünket. Az erdő ritka volt, könnyű volt a dolguk. Az éj beálltáig támadtak. Éjszaka megjött a százados, hozott lövedékeket.

A sötétben egy teherautó mellé feküdtem. Fáradt voltam, és nem értettem, mi történik körülöttem. Abban bíztam, hogy mindez csupán véletlen, valamiféle áttörés, de előttünk is, mögöttünk is a mieink vannak, akik majd ideérnek, és mindent helyrehoznak.

Reggel hozzáláttunk a fedezék- és árokásáshoz. Kiástam a fedezékemet, és elindultam, hogy megkeressem a parancsnokságot. Az erdei úton találkoztam Szuszajkov hadtestkomisszárral. Arca borostás, köpenye a vállára vetve, a kezében – ásó. Odamentem hozzá, és a még bennem levő naivitással megkérdeztem tőle, hol keressem a szerkesztőséget. Elrévedő szemmel nézett rám:

– Hát nem látja, mi folyik itt? Miféle szerkesztőséget keres?
Mondtam neki, hogy legalább a fronttörzsnél szeretnék jelentkezni, hogy beosztást kapjak. Megcsóválta a fejét. Nem tudta, hogy hol a front törzse, s egyáltalában semmit sem tudott, mint valamennyien itt az erdőben.
Reggel hétkor a németek ismét bombázni és géppuskázni kezdtek bennünket.
28-án arról értesültem, hogy a front törzse állítólag Mogiljov környékén van. Egy határőr ezredessel utaztam oda, Orsán át. Az országút mentén letépve minden vezeték. Halottak. Többnyire menekültek holttestei. Az úton viszonylag kevés a bombatölcsér. Az jutott eszembe, hogy a németek rövidesen ide akarnak érni, s óvják az utat. De az út két oldalán, ahol embereink vonultak, tölcsér tölcsér hátán, a németek gyorsan alkalmazkodtak a körülményekhez! Nem az úton, hanem attól balra és jobbra van a legtöbb halott. Az orsai kanyarban láttam először rendezett katonai egységeket. Az út menti erdőben álltak. Láttam géppuskákat, ágyúkat, tábori konyhát. A katonák fegyveresen, sisakosan jártak. Ez, végre, arra a hadseregre hasonlított, amilyenhez hozzászoktunk. Kissé megkönnyebbültem.

Napnyugta előtt érkeztünk meg Orsába. A házak ablakai betörve. A kirakatok üresek. A kapuk tárva. A lakosok elhagyják a várost. Az állomás tele van szerelvényekkel. Sok a katona, de még több a menekült. Senki nem tud semmit. Egy vasúti őrnagy a telefonba recsegi:

– Nem lesz vonat! Nem lesz! Mind a két szmolenszki sínpár foglalt, a németek szétbombázták a lőszervonatot. A vagonok robbannak. Nem megy semmiféle vonat Szmolenszk felé.

Annak a szerelvénynek a keresésére indultunk, amely – mint hallottuk – Mogiljovba megy. A mellékvágányoknál vagy tucatnyi parancsnok gyűlt össze. Légiriadót fújtak. Egyszerre bődült fel minden mozdony, lehettek vagy százan. Az elmúlt napokban a bennünket ért bombatámadások közül egyik sem volt olyan rémes, mint a mostani, amikor körös-körül fehér gőzt fújtatva, fülsiketítően, bánatosan és szüntelenül süvöltöttek a mozdonyok.

Levetettük magunkat egy szénnel borított töltésre, és megvitattuk a helyzetet. Elhatároztuk, mindenáron eljutunk Mogiljovba. Ha a front törzse nincs is ott, a hadseregtörzsnek ott kell lennie. A szabadságoltakat lehangolta és elkeserítette, hogy valahol folyik a küzdelem, egységeink

harcban állnak, s ők képtelenek odajutni. Nincs más hátra – mindenekelőtt valamilyen törzset kell találni.

A mogiljovi városparancsnokságon minket, vagy kétszáz parancsnokot, fegyvernem szerint kezdtek osztályozni: gyalogosok, tüzérek, híradók. Így aztán egy hadbíróval ketten maradtunk a végére. A városparancsnok papírjaim ellenőrzése után közölte, hogy a front törzse Mogiljovtól tizennyolc kilométerre tartózkodik. Az erdőig az országúton mentem, az erdőben több frissen taposott út vezetett tovább. Megeredt az eső. Az erdő mélyén autóbuszokat, gépkocsikat ástak be a földbe a harcosok, s gallyakkal álcázták őket. A tisztáson egy bőrkabátos hadosztálykomisszár meg néhány politikai tiszt álldogált az esőben. A hadosztálykomisszárról kiderült, hogy Lesztyev, a front haditanácsának tagja (később Moszkva alatt elesett). Ott állt a frontújság szerkesztője is. Senki nem tudta, hol van a harmadik hadsereg, még kevésbé, hogy hol van a szerkesztősége, és így azt a parancsot kaptam, hogy maradjak a hadosztály újságjánál. A szerkesztő megparancsolta, hogy menjek Mogiljovba, a nyomdába, és segédkezzem a lap következő számának megjelenésénél. Már útnak indultam, amikor az erdő-

ből váratlanul néhány gépkocsi bukkant élő. Egy hosszú, fekete Packard haladt legelöl. Ketten ugrottak ki belőle, az arcuk ismerősnek tűnt. Lesztyev kihúzta magát, jelentett:

– Marsall elvtárs . . .

Most ismertem meg Vorosilovot és Saposnyikovot.

Megörültem, hogy itt vannak. Úgy éreztem, végre minden rendbe jön.

Ugyanakkor híre járt, hogy elfogtak egy német pilótát. Ottmaradtam a kihallgatásán.

A fiatal, vaskeresztes őrmestert a felderítő osztály kicsiny sátrába vitték, és ott a hátizsákokon kényelmetlenül kuporgó részvevők előtt sokáig vallatták. Az volt a legérdekesebb, hogy habár volt iránytűje, és azt is tudta, hogy Mogiljovnál lőtték le, mégsem nyugatnak tartott, hanem keletnek. Vallomásából kiderült, hogy a németek a háború hatodik napján, vagyis tegnap akarták elfoglalni Szmolenszket. Ő meg német módra, szilárdan hitt a tervben, és előre, Szmolenszk felé igyekezett.

Éjszaka érkeztem meg a nyomdába. Kijavítottam és szedésbe adtam valamiféle anyagot, amelynek alig volt köze mindahhoz, amit a valóságban láttam. A padlón aludtam, köpenyemet tettem a fejem

alá. Közel jártam a kétségbeeséshez. Az újság és a rádió kegyetlen páncélos-csatákról, határ menti városok feladásáról tudósított, ugyanakkor azt beszélték, hogy a harcok egészen közel, Bobrujszk és Rogacsev alatt folynak. Azt, hogy Boriszovot a németek elfoglalták, magam is tudtam. Az a fura érzésem támadt, hogy a mieink valahol elöl harcolnak, s köztük és közöttünk németek vannak . . .

JÚLIUS

. . . Csapatok vonulnak Mogiljovon keresztül, sok a löveg, a gyalogos, de harckocsit egyet sem látni. Másodikán reggel egy féltonnás gépkocsin Budkin politikai vezetővel együtt elindultunk Bobrujszk irányába, hogy szétvigyük az egységeknek az újságot. A bobrujszki országút negyvenedik kilométerétől kezdve itt is, ott is, magányosan vagy párosan bandukoló, sáros, rongyos emberekkel találkoztunk, nyilván a gyűrűből törtek ki. Csapatokat sem az úton, sem az erdei út mentén nem láttunk. A Berezina közelében jártunk, amikor egy vöröskatona állított meg bennünket. Puskája nem volt, csak kézigrá-

nátja, az övébe tűzve. Azt a parancsot kapta, hogy mindenkit, aki magányosan érkezik Bobrujszk felől, irányítson a valahol jobbra elterülő erdőbe, ott valaki valahová beosztja őket. Az őrt tegnap óta nem váltotta fel senki, éhes volt. Megkínáltuk kétszersülttel, s továbbmentünk. A fejünk felett vagy másfél tucat öreg, lusta járású TB–3-as bombázó repült Bobrujszk felé, vadászkíséret nélkül. Előttünk bombák robbanása hallatszott. Már majdnem elértük a Berezinát, amikor az erdőből kétségbeesetten integető katonák futottak elő. Egy sápadt őrmester odaszaladt hozzánk, megkérdezte, hová megyünk. Mondtam, hogy Bobrujszkba. Az őrmester közölte, hogy a németek már átkeltek a Berezina innenső partjára. „Hol?" – „Egy fél kilométerre innen. Már össze is csaptunk velük. Megölték a hadnagyunkat és tíz emberünket. Csak heten maradtunk."
Amikor leállítottuk a motort, elölről is, balról is, jobbról is jól kivehető géppuskázást hallottunk, kétségtelenül már a Berezina innenső oldaláról. Mégis elhatároztuk, hogy kissé előbbre megyünk. Vagy háromszáz méternyire az út közepén, lelőtt Messerschmittet láttunk. Mellette véres sisak hevert, a fülhallgatókat letépték róla. A pilóta bizonyára megsebesült, és az

erdőbe menekült. A géppuskák már egészen közel kattogtak. Visszafordultunk, s útközben felvettük a bennünket megállító katonákat. Le akartunk térni a legközelebbi bekötőútra, hátha valahol oldalt katonai egységekre bukkanunk. Nemsokára rettenetes jelenet zajlott le a szemünk láttára. Fejünk felett – a bombatámadásból visszatérőben – lassan úsztak egymásután a TB–3-asok. Láttam, ahogyan egy Messerschmitt öt perc leforgása alatt hat bombázónkat lőtte le egymás után. A Messerschmitt az egyik TB–3-as hátába került, s az máris füstölögni kezdett és zuhant lefelé. Majd a Messerschmitt a másik TB–3-as hátába került, az is kigyulladt és zuhanni kezdett. Hat bombázó zuhant rá az erdőre, nem messze az úttól, magas fekete füstoszlop emelkedett a nyomukban. Néztem őket, és sírtam dühömben.

Elértük a gránáttal felfegyverzett katonát, aki még mindig az útelágazásnál állt. Megállította gépkocsinkat, és megkérdezte:

– Parancsnok elvtárs, már második napja nem váltanak le. Mit csináljak?

Bizony én se tudtam, mit csináljon, és azt sem tudtam, mit tegyek vele . . .

A Mogiljov alatti erdőben, a politikai osztályon elolvastam Sztálin hallomásból le-

jegyzett beszédét. Az a felhívása, hogy a megszállt területeken fejlesszék ki a partizánmozgalmat, véget vetett annak a hatalmas szakadéknak, amely eddig az újságok hivatalos közleményei, és a valóságban a már német megszállás alatt álló területek mérete között volt. Nehéz szívvel olvastuk a felhívást, de mégiscsak megkönnyebbültünk, hogy nyíltan kimondták. A másik érzésünk: egy csapásra nyilvánvalóvá vált, hogy a még mindig bennünk bujkáló remény: csupán a határon álló csapatainkat verték szét, és valahol hatalmas ellentámadást készítenek elő, a hírek, amelyek szerint a Déli Front támad, és visszafoglalta Krakkót – mindez a fantázia gyümölcse, amelyet a háborúról való elképzeléseink és a valóság közötti eltérés szült. Ha keserű is volt, de felismertük: nyilvánvalóan mindenütt olyan a helyzet, mint nálunk, Mogiljov alatt – talán kicsit jobb vagy rosszabb –, és csak a saját erőnkben bízhatunk. Még valami: igen megtetszett a „Barátaim!" megszólítás – régen nem szóltak így hozzánk a beszédekben. Nagyon hiányzott ez nekünk évek óta . . .

. . . A front törzse és a szerkesztőség Szmolenszk környékére költözött. Riportot akartunk írni egy páncéloshadosztályról, amely éppenhogy ki tudott törni a gyűrűből.

Szmolenszk vasútállomásán rengeteg löveget rakodtak ki. A vontatók a dombokra, állásokba vontatták a nehéztüzérséget. Sokáig kerestük a páncéloshadosztályt. Azt hittük, a harckocsikról azonnal rájuk ismerünk, de csak az emberek maradtak meg – harckocsijuk mindössze egyetlenegy. A többi odaveszett a harcokban, vagy felrobbantották, amikor kifogyott az üzemanyag. Sokáig beszélgettem a katonákkal, akik hatszáz kilométerről, majdnem Breszt alól vergődtek el idáig, s éreztem, hogy nagyszerűen, sőt elkeseredetten harcoltak. A hadosztálynak csak kiöregedett BT–5-ös és BT–7-es könnyű harckocsijai voltak. De ezek is, amelyeknek korszerű kocsikkal való cseréjére a háború előtt ígéretet kaptak, teljesen elhasználódtak a tavaszi hadgyakorlatokon. A háború kitörésének napján a harckocsik fele javítóban volt, a többi alig-alig harcképes állapotban. Nem tudom, másutt mi volt a helyzet, de ennél a hadosztálynál így történt. Ám a katonák mégis felvették a harcot a németekkel, és tíz napig tartó csata után, egyetlen épen maradt harckocsijuk mellett Szmolenszkig gyalogoltak. Nem éreztem, hogy nyomott hangulatban lettek volna. Csupán mérhetetlen keserűség, harag töltötte el őket, amiért minden olyan balul ütött ki, s

arra vágytak, hogy mielőbb új harckocsikat kapjanak, újjászervezzék őket, és boszszút álljanak a németeken.

A szerkesztőségbe visszatérőben eltűnődtem: miről is írjak? Szerettem volna hivatkozni valamire vagy valakire, talán néhány emberre, akik balsikereink közepette hőstettükkel mégiscsak azt a reményt keltik, hogy minden jobbra fordulhat.

... Tegnap egyébként egy őrnagy elmondta, hogy min mentek keresztül, amíg kitörtek az ellenség gyűrűjéből. Néhány katonájával együtt egy rozstáblán vágtak át, amikor lecsapott rájuk egy Messerschmitt. A pilóta sokáig üldözte őket, kilőtte valamennyi lőszerét, s amikor az őrnagy futásnak eredt, a német a gép kerekével igyekezett őt eltiporni. Az őrnagy egy árokba vetette magát, a Messerschmitt háromszor zúgott el felette mélyrepülésben, mindannyiszor végig akart szántani a kerekével a földön, ott, ahol az őrnagy feküdt. Egyszer sikerült is neki. Az őrnagy feltűrte gimnasztyorkáját, és megmutatta a hátán végighúzódó tenyérnyi széles, rettenetes kék sávot – a testén végigszántó kerék nyomát.

... Mogiljov alatt, a hadosztály törzsénél, amíg Troskinnal (az Izvesztyija fotoriportere, később Lvovnál elesett) a komisszárra

várakoztunk, egy másik, ugyancsak bekerítésből kitört hadosztály katonáival beszélgettünk. Valamennyien egyenruhában, fegyverüket megőrizve jelentkeztek itt, s kérték, hogy osszák be őket ebbe a hadosztályba. Egy alacsony termetű, sovány orvosnő hívta fel magára közöttük a figyelmet. A többiek megkülönböztetett tisztelettel és kedvességgel bántak vele. Kiderült, hogy Szaratovban, ifjúkorom városában született. Először szaratovi emlékeinkről beszélgettünk, azután elmesélte az elmúlt napok élményeit. Mindenről úgy beszélt, mint olyan dolgok láncolatáról, amelyeknek mindegyikét feltétlenül végig kellett csinálnia. Fogorvosi technikumot végzett, hívták a hadsereghez, ő bevonult. Azután kitört a háború, ő is kiment a többiekkel a frontra. Ott aztán kiderült, hogy fogat senki sem gyógyíttat, beállt ápolónőnek. Mi mást tehetett volna? Aztán az orvos elesett, és ő állt a helyébe – más nem akadt. Aztán meg a peremvonalban jajgattak a sebesültek, a szanitéct megölték, nem volt, aki kihozza őket, hát ő kúszott a sebesültekért, hogy hátravigye őket. Közben egy géppisztolyos német támadt rá. Az orvosnő két kézzel emelte fel a pisztolyt, mert nagyon nehéz volt, és megölte a németet. Elbeszélésébe bele-beleszőtte a

férjét, akiről elmondta, hogy nem katona, s ezt olyan szégyenkezve említette, mintha ő tehetne róla. Beszélt a kisfiáról is, akit Ljalkának becézett. Olyan furcsának tűnt, hogy ennek a kicsiny, törékeny nőnek gyermeke van . . . Azután Troskin egy rönkre ültette, s lefényképezte sisakban, egészségügyi táskával az oldalán. De mielőtt levette volna, az orvosnő egy kis retikült halászott elő az egészségügyi táskából, abból egy porlepte rúzst meg egy tükördarabot vett elő, leporolta a rúzst, és kihúzta az ajkát . . .

. . . Megismerkedtünk Csernyicsenkóval, a hadosztály komisszárjával. Komor, szűkszavú, tettre kész ember volt. Elmondta, hogy hadosztályában Kutyepov ezredes ezrede harcol a legjobban, amely a többi ezredekkel együtt a Dnyeper túlsó partján védi Mogiljovot. Ha oda akarunk menni, menjünk most, éjjel, máskor lehetetlen.

Éjjel indultunk útnak a teljesen néptelen Mogiljovon keresztül. Az egyik háznál csendben rakták teherautóra a hordágyon fekvő sebesülteket. Egyáltalán csendben csináltak mindent. Csendben ellenőrizték a menetlevelet, csendben mutatták meg az utat. Feleslegesen nem kószált senki. Szigorú rend uralkodott a városban. Az utcakereszteződéseknél, a sátorlapokkal leta-

kart lövegek mellett lövegkezelők szenderegtek.
A Mogiljov mögött álló ezrednél, mint a városban is, örvendetes rend uralkodott. Alighogy a közelébe értünk, feltartóztattak bennünket, és őrizet mellett kísértek a parancsnoki harcállásponthoz. A futóárokból egy igen magas férfi bújt elő, és megkérdezte, kik vagyunk.
– Miféle haditudósítók jöhetnek ide éjszaka kettőkor? Hát én magukat most lefektetem a földre, és hajnalig ott fognak hasalni!
Szerencsénkre, a hadosztálytörzsből velünk jött kísérőnk megijedt, s mégiscsak megszólalt:
– Ezredes elvtárs, én vagyok, Mironov.
– Magát ismerem – felelte az ezredes. – Másképpen reggelig itt fektetném őket a földön. Értsék meg, maguk is, tudósító elvtársak, torkig vagyok vele, hogy mindenfelől csak azt hallom: „diverzánsok", „diverzánsok". Ha az őrség rendesen van megszervezve, nincs az a diverzáns, amelyik betehetné a lábát az ezred körletébe. Tessék, jöjjenek be a fedezékbe. Ellenőrizzük az igazolványokat, azután elbeszélgetünk.
Az ezredes ezután barátságos lett, és mesélni kezdett az éppen véget ért csatáról,

amelyben ezrede kilőtt és felgyújtott harminckilenc harckocsit.

– Azt mondják, így a harckocsi, úgy a harckocsi . . . Mi meg kilőjük őket. Ezután is ki fogjuk lőni. Holnap maguk is megláthatják. Húsz kilométernyi lövészárkot és futóárkot ástunk. Márpedig, ha a gyalogság beássa magát, és keményen elhatározza, hogy nem hátrál, a harckocsik ott semmit sem tudnak elérni. A németek holnap biztos megismétlik a mait. Mi is megismételjük. Meglátják. Tessék, ott is van egy, nézzék. – Az ezredes a harcálláspontól nem messze sötétlő foltra mutatott. – Lám, meddig bemerészkedett, s mégsem keltett pánikot.

Az ezredes azután sokáig beszélt arról, milyen nehéz volt megőrizni az ezred harci szellemét, amikor az országúton, amelyet ellenőrzése alatt tartott, tíz napon keresztül vonultak kelet felé a bekerítésből kitört katonák százai és ezrei. Ki fegyverrel, ki fegyver nélkül. És mindez – az ezred szeme láttára.

– De mégsem hagytuk, hogy a harci szellem gyengüljön. Bizonyíték rá a tegnapi csata is.

Reggel, mielőtt elindultunk a peremsávba, az egyik századhoz, elmondtuk Kutyepovnak, hogy amikor az éjjel átjöttünk a

Dnyeper hídján, nem vettünk észre egyetlen légvédelmi ágyút, egyetlen négycsövű géppuskát sem. Kutyepov elnevette magát:

– Hát először is, ha észrevették volna őket, akkor rosszul volnának álcázva. Másodszor meg minek nekünk az a híd?

– És ha vissza kell vonulniuk?

– Nem vonulunk vissza – mondta Kutyepov. – Mi itt egymás között megegyeztünk, hogy bármi történik körülöttünk, bárki legyen is az, aki meghátrál, mi itt maradunk, és kitartunk, amíg élünk. Nem azért ássa a katona a fedezéket, hogy aztán otthagyja. Régi igazság ez, amelyről nálunk mostanában megfeledkeznek. Csak ásnak, ásnak . . . Mi azonban beástuk magunkat, hát nem tágítunk. A többiekhez meg semmi közünk . . .

Ő már tudta, amit mi még nem: a németek Mogiljovtól jobbra is, balra is átkeltek a Dnyeperen, s rá, ezredével együtt, bizonyára bekerítés vár. Ő már tudta ezt, de én csak másnap értesültem róla . . .

Ha tovább idézném feljegyzéseimet Mogiljov védelméről és Kutyepov ezredesről, ez azt jelentené, hogy ismételném, amit az „Élők és holtak" című regényemben már elmondtam. Így hát át kell ugornom júliusról egyenesen decemberre, a

Mogiljov alatti harcokról a Moszkva alatti harcokra. Annál is inkább, mert még akkor, negyvenegy végére kialakult mély meggyőződésem szerint – a németek későbbi Moszkva alatti vereségének az alapját éppen azokban a véres júliusi harcokban rakták le. De mielőtt átlépnék decemberbe, szeretnék néhány szót szólni ez alatt az öt hónap alatt végzett tudósítói tevékenységemről.

Az arcvonal hatalmas méreteit a saját bőrömön tapasztaltam. Kievickélve a Mogiljov alatti bekerítésből, visszatértem a szerkesztőségbe, onnan az arcvonal legdélibb pontjára – az ostromlott Ogyesszába indultam, innen meg a legészakibb pontjára – Murmanszk alá. Északon, a murmanszki arcvonalszakaszon különösen sokáig visszatartottak. Több sürgető távirat után végre engedélyezték, hogy visszatérjek a Nyugati Fronthoz. December ötödikére virradó éjszaka, éppen a Moszkva alatti események fordulatának előestéjén, amelyről, természetesen, még mit se tudtam, egy Arhangelszkből érkező vonat vitt Moszkva felé.

... Vszpolje állomáson kellett megtudnunk, indul-e vonat Jaroszlavlon át egyenesen Moszkvába, vagy ez már lehetetlen, és a vonat kelet felé, Vjatka irányába megy, onnan pedig kerülő úton tovább. A vonat állt néhány órát, és nagy megkönnyebbülésünkre, Moszkva felé indult. Az ablakon kitekintve, ismerős, Moszkva környéki nyaralók futottak el a szemem előtt. A kitérőkön sok megrongált vagon állt, bombatámadások nyomaival. A háború pusztításait sehol sem éreztem ilyen különösnek, mint itt, ezeken a Moszkva környéki nyaralóhelyi állomásokon. Késő volt már, amikor körülbelül tíz kilométernyire megközelítettük Moszkvát, s a koromsötétben távoli villanásokat láttunk. Bizonyára a tüzérség verette a németeket közvetlenül a város széléről. A villanásokra abban a pillanatban nem találtam más magyarázatot. A vonat megállt a jaroszlavli pályaudvar peronja előtt. A hideg kocsiban hárman utaztunk. A fagyos, visszhangzó peronon át bementünk a pályaudvar épületébe. Hideg volt, tiszta és üres. Se menekültek, se kiáltozó asszonyok. Sehol senki. Betelefonáltunk a szerkesztőségbe, aztán kiléptünk a térre. Csak

itt jöttünk rá, mi volt az a villogás: a villamosvezeték szikrázott, közlekedtek a villamosok.

. . . A szerkesztőségben jó érzéssel töltött el az az általános meggyőződés, hogy Moszkvát nem adjuk fel. Mindenkinek az volt az érzése, hogy az acélrugó már a végsőkig megfeszült, tovább feszíteni nem lehet, csak kiengedni, és támadni. És ez már el is kezdődött . . .

Moszkva alatti támadásunk december 6-án kezdődött. Decemberben, egész hónapban a támadás arcvonalán jártam, hol repülőn, hol kocsin.

. . . Otthagytuk a megrongált repülőgépet, amelyet rendbe kellett hozni; egy arra haladó gépkocsira ültünk, és eljutottunk Mihajlovig. Az első város, amelyet Moszkvától délre Golikov tábornok tizedik hadserege elfoglalt. Mihajlov lett számomra a németek szétverésének első és nyilvánvaló tanúbizonysága. A kis várost a szó szoros értelmében megtöltötték a harckocsik, páncélgépkocsik, teherautók, törzsgépkocsik, autóbuszok, legalább ezer jármű rekedt itt meg. A város körül a havas földeken több tucat elhagyott löveg feketéllett. A várost erősen megrongálta a tüzér-

ségi tűz és a bombázás, s jóformán a fele leégett.

Mihajlovból ismét alkalmi gépkocsin megyünk, követjük a támadó csapatokat. Az úton felejthetetlen látvány: mindenütt elhagyott német hadfelszerelés. Különösen sok vontatót hagyott hátra a német gépesített gyalogság. Körös-körül kiégett fekete-fehér pusztaság, csak a kemencék kéményei és üszkös falmaradványok mindenfelé. Kétszer láttam a felszabadított falvakban akasztófát, az egyik mellett a németek által felakasztott parasztok tetemei hevertek; levették, de még nem temették el őket.

Estére beértünk Jepifany városába. Majdnem teljesen leégett, a romok még füstölögnek, és akárcsak Mihajlov, tele van elhagyott német gépkocsival. Jepifanyban megtudtuk, hogy az élcsapatok már elérték Bogorogyickot. Meg-megkerülve a hóban hagyott gépkocsikat, megyünk tovább, egyre csak tovább. Végül egy földig leégett faluban állunk meg; négy órával ezelőtt hagyták el a németek. Belépünk az egyetlen épen maradt házba. Katonák melegszenek a tűznél. Az öreg háziasszony szipogva meséli el, hogyan kergették ki a németek a lakosokat a fagyba, és gyújtották fel a falut, hogyan ölték meg a szomszéd-

ját, aki megpróbálta a házát oltani. Beszéd közben késsel kapargatja az asztal lapját, amelyhez leültünk, hogy együnk valamit.
– Ne üljetek le, várjatok – mondja a néni. – Ezek itt aludtak az asztalon. Itt, a pogányok! – És egyre csak szipog, jön-megy az asztal és a kemence között, amelyen egy vaslábasban krumpli fő. – Mindig csak főzök. Egyre csak jönnek a mieink. Minden krumplit megfőzök, amíg elvonulnak mindannyian.
Fél óra múlva tovább indulunk. A hóviharon át piroslik az ég alja előttünk: Bogorogyick ég. A látóhatár szélén jobbra is, balra is vöröslik az ég alja. A németek felégetnek mindent, amire csak idejük marad. Egy javarészt leégett faluban, a még parázsló ház előtt, félrecsapott sapkában, kigombolt bekecsben áll Golikov hadseregparancsnok, az arca piros a fagytól. Egy parancsnokot szid, aki az iránt érdeklődik, hol az ezrede.
– Bogorogyickban van a maga ezrede! Bogorogyickban!
– És hova menjek?
– Ahol vöröslik az ég! Ott folyik a harc. Oda menjen.
És a katonák mennek a hóviharon át, arra, ahol vöröslik az ég alja.
A tábornok azután az egyik tisztjéhez for-

dult, aki éppen utasításért lépett oda hozzá:
– Ezredes, hol azt jelentik, hogy elfoglalták Bogorogyickot, hol meg azt, hogy nem foglalták el. Valószínűleg nem foglalták el. Menjen és vegye be.
Az ezredes tisztelgett, de rögtön vissza is fordult:
– Parancsnok elvtárs, mi a mai jelszó?
– A jelszó? – kérdezte vissza Golikov. – Bogorogyick ma a jelszó. Értette? Menjen, és ne tétovázzon.
Annak ellenére, hogy mindaz, amit ma láttunk – a felégetett városok, a körülöttünk lángoló falvak rőt fénye, a kegyetlen hóförgeteg – eléggé komor képet mutat, van ebben mégis valami mérhetetlenül derűs érzés. Végre támadunk! Érezni ezt a tábornok hangjából is, a körös-körül heverő német járműveken, sőt még az első támadásnak abban a zűrzavarában is, amely itt uralkodik.
Végigmentem a falun. A leégett házak lakói sebtében berendezték a pincét, ami a házukból épen maradt. Befedték kormos gerendákkal, szalmát tettek rá, hogy ott lenn tölthessék az éjszakát. A három sértetlen házat zsúfolásig megtöltötték a helybeli és a szomszéd falu asszonyai és gyerekei. Az emberek egymás után beléptek, hogy

megmelegedjenek, legalább a küszöbön, azután átadták a helyüket, kimentek a fagyba, amely egyre erősödött . . .

. . . Elintéztem, hogy adjanak egy kétüléses U–2-es futárgépet. Beültettek a navigátor helyére, így azután még ma Moszkvában lehetek az első anyaggal. A pilóta meghallgatta a parancsnokság utasítását, végigmért és dühösen így szólt:

– Rendben van, de vedd tudomásul: tegnap már megpörkölt egy Messerschmitt. Többé nem vágyom rá! Ha a nyakad tekeredik is ki, de egyszerre figyelj minden irányba, hogyha baj van, leszállhassunk.

A repülőgép felé haladva két agyonlőtt németet láttam a Feuer-Kommandóból. Ők égették fel a falut, s most maguk alá húzott lábbal itt fekszenek a hóban. Az asszonyok közönyösen haladtak el vödreikkel a hullák mellett. A német repülők nyilván nagyon megrémíthették a lakosokat, mert amikor U–2-esünk rettentő berregéssel tíz méter magasan elrepült, szétkergette az ösvényeken batyukkal, tarisznyákkal, szánkókkal faluról falura vonuló menekülteket; a hóba vetették magukat. Undok idő volt, ide-oda dobálta gépünket. Félúton lerepült a füles sapkám. Hajadonfőtt kellett repülnöm Moszkváig. Erősen

átfáztam, de azért lediktáltam a legközelebbi számba szánt tárcát, reggel pedig Kalinyinba repültem. Éjszaka, miközben diktáltam a cikket, a szerkesztő értesítést kapott a vezérkartól, hogy csapataink betörtek Kalinyin külvárosaiba.

Kalinyin után volt még néhány ilyen vagy majdnem ilyen utam Odojevba, Tulába, Kalugába. Moszkva alatti támadásunk sikeresen haladt, szinte minden nap újabb városokat szabadítottunk fel. December 30-án a Kercsbe és Feodoszijába szállított deszantokkal délen is megkezdődtek a hadműveletek, engem pedig repülővel sürgősen Novorosszijszkba irányítottak.

1942

. . . A cirkáló hajnali négykor futott be Novorosszijszkból Feodoszijába. A kikötő tele van lőszerrel meg gépkocsival. Mögöttük szétbombázott raktárak, felrobbantott és égnek meredő vastetők fantasztikus körvonalai. A feodoszijai kikötő rakpartján, amelyre még gyerekkoromból emlékszem, összegémberedett, megfagyott német hullák. Mínusz tizenkilenc fok van, délen pedig a hideg mindig elviselhetetlenebb, mint északon. A tenger felől erős szél fúj. Az ablakok üresen merednek ránk, a falakon becsapódások ütötte rések tátongnak. Az ajtókat hangosan csapkodja a szél. A leszaggatott tetők darabjait az erős szélrohamok nagy csörömpöléssel nekiverik a falnak.

Feodoszijját csapataink meglepetésszerűen rohanták meg és foglalták el. Minél beljebb haladunk a városba, annál több elhagyott német személy- és tehergépkocsit látni. A fagy miatt leengedték a hűtőkből a vizet.

Mennyiségükből és típusaikból nem nehéz kitalálni, milyen német egységek helyezkedtek itt el. Sok holttesten alig van ruha. A németek éjnek idején ugráltak ki a házakból, annyi idejük sem maradt, hogy felöltözzenek.

Ahogy megvirradt, bombázni kezdtek, és a támadás majdnem estig tartott. Légvédelmi ágyúink tehetetlenül, némán álltak az utcakereszteződéseken, tereken. A hajó, amely lövedéket szállított a számukra, tegnap este útközben elsüllyedt. A németek kis kötelékekben repültek, de majdnem szünet nélkül. Szinte percenként lehetett hallani a bombarobbanásokat a városban.

A nyomdába, ahol sajtósaink a hadseregújság megjelenését készítették elő, egy idős szedő jött be, amikor én is ott voltam. Ahogy elmesélte, egyike a Feodoszijában életben maradt három zsidónak. Rossz előérzetére hallgatva, nem ment el novemberben a német parancsnokságra feliratkozni, elbújt, és életben maradt. A többiek, akik jelentkeztek – vagy ezren –, elpusztultak. Az ideiglenes városi közigazgatás kis földszintes házban rendezkedett be, amely egy lerombolt utca közepén megmaradt. A különleges osztály egyik hadnagya, aki ebben a földszintes házban ült, fáradtan és

csüggedten közölte velem, hogy itt fogták el a város polgármesterét és rendőrkapitányát.

– Soha nem hittem volna, hogy a városban ennyi gazember legyen – mondta fáradtan.

– Az ördög tudja, honnan kerültek elő.

Hanglejtéséből kiéreztem, hogy nem a szolgálati buzgóság vagy a hivatásos gyanakvás beszél belőle. Egy hallatlanul megdöbbent ember őszinte és szomorú szavai voltak ezek. Engedélyt kértem, hogy beszélhessek a polgármesterrel. Szerettem volna látni egy valóságos árulót. A hadnagy megengedte, és egy üres szobát bocsátott a rendelkezésemre. Elég sokáig várakoztam. Folytatódott a bombázás, a ház állandóan remegett. Végre belépett egy vöröskatona, mögötte egy bőrzekés, lovaglónadrágos, magas férfi, kerek szőrmesapkával a fején. Az arca fiatalos, orra horgas, ajkai szorosan összezárva. Ez az ember sokkal visszataszítóbb volt számomra, mint bármelyik foglyul ejtett fasiszta. A beszélgetésből kiderült, hogy néhány évvel ezelőtt lett tagjelölt, és egy szőlőgazdaság igazgatója volt. Ki tudja, talán igazgatóból vállalattulajdonos akart lenni, és remélte, hogy a németek alatt ez sikerül? Mindenesetre a németek bevonulása előtt munkatársait elszállíttatta, ő maga ott

maradt, mondván, hogy felrobbantja a borpincéket. A valóságban a pincéket lepecsételte, ő meg elbújt. Amikor a német katonák Feodoszija elfoglalása után fosztogatni kezdték a pincéket, megjelent a német parancsnokságon, és panaszt tett: ezeket a bormintákat tartalmazó pincéket a német parancsnokság számára pecsételte le, nem pedig azért, hogy az vigye a bort, akinek éppen tetszik. Mindezt akkor mondta el nekem, amikor megkérdeztem, miért nevezték ki polgármesternek.

Nagyjából értettem mindent – miért tetszett ő a németeknek, miért lett polgármester –, csak két dolgot nem értettem meg a beszélgetés folyamán. Az egyik: még láthatóan reménykedett valamiben, s nem fogta fel, hogy agyon fogják lőni. Másodszor meg rettenetesen félt a bombázástól, és amikor beszélgetésünk közben két bombasorozat a közelbe, talán a szomszéd utcába csapott be, mindkét alkalommal lecsúszott a székről, és a padlóra hasalt. Nem álltam meg, hogy meg ne kérdezzem:

– Hát valóban nem érti, hogy magát úgyis agyonlövik? Miért mászik a padlóra?

Erőt vett magán, remegve felállt, a székre ült és azt mondta:

– Remélem, hogy még méltó leszek a bizalomra.

Nehéz elhinni, hogy ebben a helyzetben egy ember kiejtheti ezeket a szavakat. De szó szerint ezt mondta. Amikor megkérdeztem, nem ő állította-e össze a kommunisták névsorát, azt felelte, hogy nem. Megkérdeztem, hol készült ez a névsor. Azt mondta, hogy az elöljáróságon.

– De hisz maga volt a polgármester?

– Én.

– Hát akkor ki állította össze a listát?

– A beosztottaim.

Azután a megbízhatósági bizonyítványok felől érdeklődtem, melyeket egyeseknek kiadott, másoknak nem. Azt válaszolta, hogy ő senkiről rosszat nem mondott.

– Akkor ki beszélt rosszat?

– Ha a németek kérdeztek – beszéltem. Ha nem kérdeztek, hallgattam.

– Szóval csak azokat adta ki, akikről a németek kérdezték?

– Igen.

Azt, hogy csak akkor adta ki az embereket, amikor a németek érdeklődtek irántuk, enyhítő körülménynek hitte. Többször egymásután makacsul ismételgette ezt.

A fél éjszakát Merzsanovval, a Pravda tudósítójával együtt a kikötőtől nem messze, a városparancsnokságon töltöttük. A parancsnokság épülete a nap folyamán ledobott bombák tölcséreivel határolt te-

rület mértani középpontjában feküdt. Ablakai kitörtek, zsákokkal pótolták őket. Belül – mécsesek világítanak. A városparancsnokság őrszázada ugyanazokból a tengerészekből állott, akik a naszádokról elsőnek törtek be a városba. Helyesebben azokból, akik megmaradtak ebből az első deszantból. A matrózok szívesen meséltek a partraszállás első óráinak részleteiről. Fáradtak voltak, örültek sikerüknek, de nagyon dühítette őket a bombázás, amely nem maradt abba, és úgy tetszett, soha nem szűnik meg.

Reggel felé valamilyen rombolónak kellett elindulnia Novorosszijszkba. Úgy határoztunk, hogy elmegyünk vele, onnan táviratozzuk meg tudósításainkat, s elindultunk a kikötő mentén. Koromsötét volt. Csupán a kikötő végén, mint két világítótorony, égett két hajó. Bomba gyújtotta fel őket. S a két támponttal szegélyezett kikötőt egész éjjel szünet nélkül bombázták.

Néhányszor lehasaltunk a bombázás miatt, de miután sehogy sem akadtunk a romboló nyomára, a rakpart mentén visszafordultunk a parancsnokság felé. Ekkor pontosan felettünk kigyulladt egy világító rakéta. Vakító fehér fénnyel égett, s mivel már tapasztalatból tudtam, mi következik ezután, odakiáltottam Merzsanovnak:

– Feküdj!
Magam is hasra vágódtam ott, ahol éppen álltam. Két sor láda között feküdtem, mint valami mély lövészárokban. A rakéta tovább világított. Arccal az égnek fordultam. Természetellenesen világos volt, akár egy piciny szobában, ahová nagy fényerejű égőt csavartak be. A ládákon sárga csíkozás, s fekete betűkkel ez a felirat: „Akna" . . .

Januárban még sokan úgy vélték, hogy téli támadásunk, amely egyszerre több arcvonalszakaszon bontakozott ki, tovább halad előre. De már februárban érezhetően megtorpant a lendület. S noha a súlyos veszteségektől legyengültünk, felülről mégis egymás után érkeztek a makacs parancsok, hogy bármi áron foglaljuk el még ezt meg ezt a helységet vagy magaslatot. Gyakran igen tragikus események zajlottak le, s ez volt jellemző első nagy támadásunknak erre a szakaszára, amelyben Sztálin, a kézenfekvő valóság ellenére semmiképpen sem akart belenyugodni abba, hogy a támadás a vártnál hamarabb kifulladt.

. . . Az út teli van bombatölcsérrel. Egészben, vagy már feldarabolva, döglött lovak hevernek szanaszét. Néhol nem vágják, hanem fűrészelik őket, mint a fát. Az ellátás itt, a Nyugati Fronton egyre nehezebb, a lóhús az élelmezéshez kell.

A gzsatszki irányban támadó hadosztály törzsével az úton akadtunk össze. Néhány sebtében ásott fedezék van kinn a földeken vagy a szétrombolt és leégett házak pincéiben. A hadosztály szűk folyosót vágott a németek védelmébe, s nemcsak előttünk, de jobbról is, balról is lövöldöznek. Ott németek vannak. E folyosó szélessége, amint ez az utóbbi időkben gyakran megesik, nem haladja meg a kilométert, s helyenként összeszűkül. Amíg a fedezékben ültünk, a géppisztolytűz fokozódott.

Feljöttem a bunkerből. Utánam jött a törzsfőnök is, és megkérdezte, van-e nálam fegyver. Mondtam, hogy van. Ő közölte, hogy mögöttünk, az úttól balra, egy német zászlóalj támad, de – természetesen – visszaverik, és minden rendbejön. Valóban rendbe is jött minden, és mi a hadosztálytörzstől előrementünk az egyik ezredhez. Három kilométernyire akadtunk rá az ezred törzsére a leégett falu egyetlen épen

maradt pajtájában. Az ezredparancsnok elővette térképét, és előttünk tett jelentést a hadosztályparancsnoknak a helyzetről. Az egyik zászlóaljjal éjszakai vállalkozást terveztek. Valamin át kellett haladni, benyomulni valamilyen szárnyba, s ilyen meg ilyen tűz fedezete mellett el kellett foglalni ezt meg ezt a magaslatot, ahonnan a németek akadályozták egy másik magaslat felé való nyomulásunkat, ez a másik magaslat pedig a maga részéről . . . Mindez alaposan átgondoltnak látszott, de mint már korábban is nemegyszer, az a rossz érzés bujkál bennem, hogy mindez értelmetlen, mindennek úgyse lesz semmi köze ahhoz, beveszik-e a szomszédos csapatok Gzsatszkot vagy sem, a harcokban erősen kimerült hadosztály csupán ragaszkodik a jó híréhez, s ezért a támadás látszatát kelti, amely az adott körülmények között csak azzal végződhet, hogy több tucat halott marad a hóban, néhány tucat könnyű és súlyos sebesültet pedig hátra kell vinni az egészségügyi zászlóaljhoz. Természetesen nehéz bátorságot vennem mindennek megítéléséhez, mégis itt is az az érzésem támad, hogy csak hasztalan topogás ez: előre a magaslatra, vissza a magaslatról, megint előre, megint vissza. Topogás, amely akkor szokott kezdődni, amikor a hadsereg egy-

ségei lényegében már elvesztették támadó lendületüket. Más egységek természetesen tovább támadhatnak, s talán folytatódik is a támadás, mindenesetre most, itt, ehhez nincs erő. A támadás azonban, amely valójában már meghalt a következő csapásig, tovább él az emberek gondolataiban és az újságok hasábjain, s mindenki szükségesnek tartja megőrizni ezt az érzést.

Február második felében kezdődött az 1942-es súlyos balsikersorozat, amely végül is bennünket és a németeket a Volgához hozott. Ez a balsikersorozat a Kercs félsziget elleni rendkívül sikertelen támadásunkkal kezdődött. Mehlisz, a főhadiszállás teljhatalmú megbízottja a krími arcvonalon, aki Sztálin személyes képviselőjének tekintette magát, fölébe kerekedett a tehetséges, de gyenge akaratú frontparancsnoknak, és egyedül irányított mindent. Úgy irányított, ahogyan egy fanatikusan bátor, katonailag járatlan, erős akaratú ember irányítani szokott, aki nem törődik senki véleményével. A szerkesztőség engem küldött Kercs alá a támadás kezdete előtt, amelytől sokat vártunk.

... Roscsin, a hadsereg haditanácsának titkára, régi ismerősöm, nem akart nyilatkozni a támadás menetéről, de abból, ahogyan beszélt meg szomorkás mosolyá-

ból úgy tetszett, hogy a támadás, amely mindössze második napja tartott, máris meghiúsult.

... Lvov tábornok (1942 májusában elesett a Kercs félszigeten), a hadsereg parancsnoka, folyvást biztatva lovát, szapora ügetéssel haladt előttem, bár az utat híg sár borította, amely majdnem a lovak térdéig ért. Az úttól balra és jobbra – összetaposott, sáros rét. És még ezen a tavalyi fűcsomóktól sárguló, gránátszaggatta mezőn is mindenütt holtak hevertek, románok meg a mieink. Először, nyilván, az első védelmi vonalból való visszavonulás után a románok tévedtek erre az aknamezőre. Azután a mieink is ráfutottak. A halottak hason fekszenek, kezükkel a földet markolva, vagy rettenetes pózban guggolnak. Némelyiknek még a puska is a kezében maradt. A románok magas, fekete báránykucsmája rosszul ül a fején, legtöbbje a halottak mellé gurult.

A technikai szolgálat főnöke beérte az útról lekanyarodó Lvovot, és azt mondta, hogy értesülései szerint a rétet előttünk is elaknásították a románok, toronyiránt menni nem lehet. Lvov ironikusan végignézett rajta, és így szólt:

– Értesülései egy fityinget sem érnek. Többé nem hiszek bennük.

Nyilván ebben a percben az előző aknamezőre gondolt, amelyen nemcsak a románok, hanem a mieink is felrobbantak.
– Nem, ez valóban pontos értesülés. Ez alkalommal pontosan tudom –, erősködött az ezredes.
– Nem tud maga pontosan semmit – válaszolt Lvov komor szemrehányással. – Most majd ellenőrizzük értesüléseinek pontosságát. – És egyenesen a feltételezett aknamezőre hajtott a lovával. Az aknász, a segédtiszt és én nem tehettünk mást, utánamentünk.
A hátunk mögül, a fejünk felett, egy „katyusa"-osztály tüzelt. A lovak veszettül táncoltak. Én majdnem belehuppantam a sárba, s az elmúlt napok alatt először és utoljára láttam Lvov arcán mosolyt.
... A támadás nyilvánvalóan nem járt sikerrel. Úgy éreztem, Lvov ezzel teljesen tisztában van. A harckocsik beleragadtak a sárba. A lövegek valahol hátul megrekedtek. A gépkocsik szintén. Kézben hordták a lövedékeket. Az arcvonalban értelmetlenül sok az ember. Olyan sok, hogy a német lövedék bárhová hullt is, feltétlen megölt vagy megsebesített valakit. Mindenütt sárba merült halottak hevertek. A lövészárkokat híg sár töltötte meg. Petrunyin dandárparancsnok borostásan, leszakadt

vállszíjjal, sárosan, izzadtan, elcsigázottan éppen most tért vissza az egyik zászlóaljtól, amelyet maga vezetett rohamra. A roham épp oly sikertelenül végződött, mint minden ezen a napon. Petrunyin rokonszenves ember. Szemmel láthatóan jó parancsnok, aki nyilván belecsöppent a sikertelen feladatba. Elkeseredetten káromkodott, nem törődve parancsnokaival, és majdnem sírva mondogatta, hogy két nappal ezelőtt még dandárja volt, most meg csak a maradványai. És az egész dandárt nyomorúságos két vagy három kilométerért veszítette el.

... A harckocsik a sártengerben olyan csigalassúsággal másztak előre, hogy világos volt: a roham kezdetéig nem érnek rendeltetési helyükre. Kétségbeesetten figyeltük őket, bár tudtuk, hogy lekésnek. Amikor pedig elérkezett a kitűzött, és a könyörgés ellenére sem módosított időpont, Petrunyin dühösen legyintett, és parancsot adott a gyalogságnak, hogy egyedül, harckocsik nélkül menjen támadásba. Még negyven perc, és a roham, ahogyan várható volt, kifulladt.

... Itt a krími arcvonalon most egyetlen hisztérikus jelszó van csak: „Mindenki előre, előre, előre!" Úgy tűnhet, hogy az a vitézség, ha mindenki az arcvonal közelébe

tülekszik, isten őrizz, hogy valamilyen egység hátvédben maradjon, isten őrizz, hogy valaki kívül maradjon az ellenséges tüzérség hatósugarán. Érthetetlen és rettenetes rögeszme! S ahogy tíz kilométernyire behatoltunk a hadtápterületre, nem láttunk semmit, se csapatokat, se páncélelhárító csomópontokat, se lövészárkokat, se tüzérségi állásokat. Az arcvonaltól Kercsig néptelen volt minden . . .

Még ma sem, számtalan év múltán sem tudom fájdalom és keserűség nélkül elolvasni kercsi naplóm lapjait. Ez a sikertelen támadás, amelynek szemtanúja voltam, volt a májusi kercsi katasztrófa közvetlen előzménye. Többször bizonyultam rossz jósnak, de ezt a katasztrófát előre megéreztem. Elmesélték nekem, hogy amikor Mehlisz a kercsi katasztrófa után megjelent Sztálinnál jelentéstételre, az nem akarta hallani sem, csupán egyetlen mondatot vetett oda neki: „Legyen átkozott!", és kiment a dolgozószobából. Elhiszem, hogy így történt, legalábbis lélektanilag érthetőnek tartom ezt a szituációt. Kercs volt a kezdet. Utána nyomban súlyos vereség ért bennünket Harkov alatt. Azután következett a német áttörés, amely kettévágta a déli arcvonalat, s amelynek következtében elveszítettük Rosztovot és Novocserkasszkot, azután meg Sztálinnak az a parancsa, amelynek értelmében többé nincs hova

visszavonulni, az ellenséget bármilyen áron, a legkeservesebb áron is, meg kell állítani, vagy meghalni. Amikor ezt a parancsot olvastam, a brjanszki arcvonalon voltam.

JÚLIUS

. . . Egy falusi kút káváján ültünk Joszif Utkinnal (elesett 1944-ben), és egy egész órán át kábultan hallgattunk, miután a parancsot elolvastuk. Igazában csak néhány nap múltán, Moszkvában tértem magamhoz. Ezekben a napokban úgy éreztem, hogy megállt felettünk az idő. Eddig a háború feltekeredő gombolyaghoz hasonlított. Először a szerencsétlenségek gombolyaga volt, aztán negyvenegy decemberében ez a gombolyag mintha kezdett volna letekeredni. De azután újból felfelé tekeredett, újabb szerencsétlenségek gombolyagaként. Amikor meg ezt a parancsot elolvastam, mintha egyszerre megállt volna minden. Az élet olybá tűnt, mint valami ugrás: vagy átugrunk vagy meghalunk . . .

Előttem volt Sztálingrád . . . De mielőtt odautaztam volna, megfordultam a Nyugati Front-

nál, amely, hogy valamennyire is könnyítsen a délen harcolók súlyos helyzetén, Rzsev–Vjazma körzetében támadásba lendült, és nagy veszteségek árán 25–30 kilométernyit nyomult előre.

AUGUSZTUS

. . . Az utakon véget nem érő torlódások. Otthagytuk a gépkocsit, és húsz kilométert gyalog tettünk meg. Szurkovval a vízzel elárasztott német fedezékben töltöttük az éjszakát egymás mellett, derékaljat fenyőágakból csináltunk magunknak. Csuromvizesen ébredtem. A fejemről lecsúszott sapka a vízben úszott. Először láttam olyan falvakat, amelyeket nem télen, hanem nyáron szabadítottak fel. Keserűen néztem a sivár képet. Usztyinov . . . Karmanovo . . . A lakosságot a németek kitelepítették. A házakat tűzfészkekké változtatták, a falakon lőrést vágtak az ágyúknak. Itt-ott a mieink el nem temetett holttestei hevertek. A vad bozóttal benőtt földeken egy mogorva, bolond öregemberrel találkoztam, aki hazafelé botorkált.

A kétségbeejtően elhanyagolt termőföldek láttán összeszorul az ember szíve. Nyáron ez még rettenetesebb, mint télen. Télen hó

borít mindent, és az ember hiszi, hogy tavaszra a természet feléled. Nyáron pedig olyan természetes, hogy mindennek virulnia kell. Ehelyett körös-körül pusztaság, és vészterhes csend. Nyáron a halottak is rémesebbek. Télen a tetem hamarosan bábuvá alakul, amely nem emlékeztet a meleg emberi testre.

Miután visszatértem Moszkvába, sokáig görnyedtem a támadásról írt sorok fölött, nem ment az írás sehogy sem. Őszintén írni erről a támadásról, mint a többi frontok megsegítése érdekében hozott áldozatról, lélektanilag és a hadititok miatt is, egyaránt lehetetlen volt. Másképpen megírni ugyancsak majdnem lehetetlen.

Még be sem fejeztem a munkát, Ortyenberg (a Krasznaja Zvjezda szerkesztője 1941–1943-ban) magához hívatott, és közölte, hogy rövidesen Sztálingrádba repül, s hogy készüljek fel az útra, én is vele megyek. Megremegtem. Talán az úttól ijedtem meg.

. . . Reggel szálltunk fel Moszkvában, és estére megérkeztünk a Volgán túlra, Eltonba, amelyre, mint mindenki, én is az iskolapadból emlékszem: „Elton és Bászkuncsak – gazdag sólelőhelyek". Hosszúra nyúló, poros nyári este, poros vasútállomás, szerteszórt poros házacskák. A sínen a hadseregszerkesztőség magányos szerelvénye, távolabb napfényben csillogó sóstavak. Olyan sivár látvány, amilyet a mongóliai harcok óta nem tapasztaltam. Ez az utolsó pont, ahová Sztálingrád felé repülőgépen el lehet jutni többé-kevésbé veszélytelenül. Tovább – csak gépkocsival.

Ezen a csendes, semmiről sem emlékezetes estén Eltonban olyan elkeseredés fogott el, mintha a világ végére kergettek volna, és éreztem, hogy a németek hatalmas távolságot tettek meg.

Reggel valahogy minden egyszerűbbnek, biztosabbnak és reményteljesebbnek tetszett. Gépkocsiba ültünk, és Sztálingrádba utaztunk. Minél jobban közeledtünk a Volgához, annál több és több menekülttel találkoztunk. Estére elértük az átkelőhelyet. A túloldalon elterülő Sztálingrád óriásinak látszott. Mindenütt füstölgött, ameddig csak a szem ellátott, délen, ész-

kon is. Középütt, magasra csapó lángokkal, valami elevátor vagy malom éghetett. Fújt a szél, és a kígyózó füst elborította a várost. Szüntelenül lőttek. A távolban, a közelben, a város mögött, a városban, az átkelőhely felett. A Volga fölött repülőgépek köröztek. Kis gőzhajón keltünk át, amely katonákkal megrakott uszályt vontatott. Egy szép, még igen fiatal, meggyötört arcú ápolónő ült mellettem. Beszélgettünk. Meglepetésszerű és határtalan női nyíltsággal elmondta, hogy milyen borzalmas lenne meghalnia, mikor még szinte nem is élt.

Szerencsésen átkeltünk. Már a partnál megcsapta orrunkat az égés fojtó szaga. Ortyenberggel elvergődtünk a fronttörzshöz. Föld alatti fedezék a Volga partján. Valamilyen kis ösvényen lemegyünk az árokba. Az iratok ellenőrzése után a fedezékbe vezető ajtóhoz lépünk. Az ajtónál néhány katona cigarettázik. Már sötét van. A félhomályban egy katona nyugodt, rekedtes, otthonias és mély hangon ráérősen mesél valamilyen mulatságos történetet. Jól megnéztem – hát Jeremenko frontparancsnok. Kijött az üregből nyújtózkodni egyet, sebesülése miatt sántikál, nehézkesen megy, botra támaszkodik.

Ortyenberg köszönt, néhány percig mesélt

Jeremenkóról, s bemásztunk a fedezékbe. A fedezék – alagút, deszka válaszfalakkal – valahogyan hirtelen egy hatalmas tengeralattjáróra emlékeztetett. Az egyik – ágygyal és asztallal berendezett – rekeszben Hruscsov ült, valamilyen papírokat írt alá. Én félreültem, Ortyenberg pedig elég hosszú ideig faggatta Hruscsovot a dolgok állásáról, és arról, hogy – véleménye szerint – hogyan írjuk meg ezt az újságban. A helyzet súlyos volt. Hruscsov komoran és kurtán válaszolgatott. Azután cigarettát vett elő, és egymásután gyújtogatta a gyufaszálakat. A gyufa azonnal elaludt – az alagútban rossz volt a szellőzés, felgyülemlett a széndioxid. Meggyújtott vagy húsz szálat, azután idegesen a sarokba vágta a gyufásdobozt meg a cigarettát. Ezalatt újra hoztak neki valamilyen papírokat aláírni, elégedettnek látszott, hogy abbahagyhatja a beszélgetést, és olvasásba mélyedt. Érezhettük, hogy egyáltalán semmi kedve velünk beszélgetni, meg aztán abban a helyzetben nyomasztó dolog volt tudósítókkal beszélgetni, és talán nem is volt miről . . .

Majdnem valamennyi sztálingrádi jegyzetem még akkor el is veszett, méghozzá igen ostoba módon. 1943 tavaszán, kihasználva, hogy az arc-

vonalakon csitultak a harcok, visszaidéztem emlékezetembe a sztálingrádi naplót, de helyette megírtam Sztálingrád védelméről a „Nappalok és éjszakák"-at. Bizonyos értelemben ez a regény az én sztálingrádi naplóm. De a tények és a képzelet szüleményei annyira összefonódtak benne, hogy ennyi év múltán ma már nehéz egyiket a másiktól elválasztanom, és megkísérelnem, hogy ezt a sztálingrádi naplót eredeti alakjában rekonstruáljam.

Ezért a háború első szakaszában készült naplók befejezéséül mindössze egy feljegyzés áll itt a megmaradt sztálingrádi jegyzetfüzetből. Szeptemberről szól, utána még két hónapig tartott a németek győztes támadása, aztán már bukásaik sorozata kezdődött.

. . . Ortyenberg olyan értesüléseket kapott, hogy a Doni Front csapatai rövidesen megkezdik észak felől az áttörést, hogy egyesüljenek velünk Sztálingrádban. Azt akarja, hogy a túloldalról figyeljük ezeket a harcokat. Ehhez kétszer kell átkelnünk a Volgán, először itt, a jobb partról a bal partra, azután meg északabbra – vissza a bal partról a jobb partra. A magam részéről jobb szerettem volna itt maradni, Sztálingrádban. Mellesleg, ez a két átkelés se nagyon vonzott. De tudom, hogy Ortyenberg számára az én kívánságom jelenleg

nem jelent semmit, ezért hát ülök és hallgatok, amíg ő Golikovval, a frontparancsnok helyettesével beszélget. Golikov hallgatja Ortyenberget, s nekem úgy tűnik, hogy rosszul leplezett megvetést érez irántunk. A lelke mélyén bizonyára gyáváknak tart, mert el akarunk menni Sztálingrádból. Mindegy, hogy mit csinálunk azután, de most mégiscsak menni készülünk. Láthatóan Ortyenberg is érzi ezt, de méltóságán alulinak tartja, hogy bármit is megmagyarázzon. Én nyugodtan fogadom a dolgot. Már észrevettem, hogy a kritikus helyzetben levő emberek gyakran gyávának tartják a tőlük elutazó tudósítókat. De lehet, hogy Golikov semmi ilyesmire sem gondol, s csak azért dühös, mert kínozza a gyomorfekély. A hasán melegítő van, hol az asztalhoz ül, hol félig az ágyra dől, s a parancskiadás és aláírás közben undorodva issza a rizsfőzetet. Még egy, nyilván kellemetlen jelentést hoznak, Golikov összegörnyed, és megint csak rizsfőzetet iszik. . . . Kivergődünk a fedezékből a partra, elmegyünk az átkelőhelyig. Tiszta, őszi nap van. A partot mindenütt bombázzák. Hol erősebben, hol gyengébben remeg a föld a lábunk alatt a bombarobbanásoktól. Körös-körül minden összeolvadt – az épületromok, az összeroskadt barakkok, a

meggörbült sínek, összetört hordók, deszkák, bútordarabok, felszerelések. Várunk, amíg az uszályhajó ideér, amelyen negyven perc alatt szerencsésen átkelünk a túlsó partra. Ott éjszakázunk, és reggel a folyó mentén felfelé egy faluhoz érünk, amelynek a közelében kompjárat van. Felmegyünk a kompra, beérünk a folyó közepéig. Német bombázó bukkan fel a fejünk felett, és bombázni kezd bennünket. A kompról senki sem lő rá, nincs se géppuska, se ágyú. A bombázó háromszor egymásután támad ránk, körénk szórja bombáit és elrepül. Eltelik még vagy húsz perc, amíg a túlsó partra érünk. Ha Ortyenberg értesülései pontosak, és ha valóban megkezdődik a támadás innen észak felől, s eredményes lesz, akkor néhány napon belül a csapatokkal együtt újra Sztálingrádban leszünk, a traktorgyárban, ahol tegnap voltunk.

1942 végén tudósítói tevékenységem elég balszerencsésen alakult. Először a sztálingrádi súlyos védelmi harcoknál voltam, azután a Sztálingrádtól északra indult támadásunk szemtanúja lettem. Ez a támadás az egyik legsúlyosabb időszakban kétségtelenül könnyített Sztálingrád védőinek helyzetén, de a nagy veszteségek ellenére sem ért el döntő sikert; a sztálingrádiakkal való egyesülés nem jött létre. Az áldozatokról, amelyeket csak

részben igazoltak a végső eredmények, akkor, lélektani okokból, nagyon nehéz volt írni. Amikor pedig megkezdődött az új, ezúttal eredményes támadás, amely Paulus hadseregének bekerítésével végződött, a szerkesztőség akaratából ezer kilométerre voltam onnan, az arcvonal legészakibb szakaszán. Az első hír, amely a háromszázezres német hadsereg Sztálingrádnál történt bekerítéséről eljutott hozzánk, az északi sarkkörön túlra, úgy maradt meg bennem, mint a leghevesebb öröm, amit a háború idején éreztem. Ezt nem nehéz megérteni, ha belegondolunk, hogy mit éltünk át addig. Már sarki sötétség volt északon, zord időjárás. Több napig utaztam a szerkesztőségbe, abban a reményben, hogy eljuthatok Sztálingrád alá. De mire megérkeztem, már másokat küldtek oda, s nekem a Nyugati Fronthoz kellett mennem, ahol támadást indítottunk a Moszkvától még mindig csak százhetven kilométerre álló német „Közép" hadseregcsoport ellen. Ennek a támadásnak nem volt olyan döntő sikere, mint a déli frontokénak. Igaz, kisebb erőkkel is folyt. Ám ennek eredményeképpen, kemény ütközetekben visszafoglalva egy viszonylag nem nagy területet, megtettük a legfontosabbat: megakadályoztuk, hogy a németek jelentősebb tartalékokat dobjanak át délre.

. . . Tegnap, egészen estig, olyan hóvihar dúlt, hogy majdnem összetörtük magunkat; a gépkocsi orrával nekifutott egy hólepte német harckocsinak. Egyáltalán semmit sem lehetett látni. Csak ma reggel, a figyelőpontról visszanézve, látom, hogy a tegnap elfoglalt második és harmadik német állás között elég sok német hadfelszerelés hever. Alig érkeztünk a figyelőponthoz, és ismerkedtünk meg Muhin tábornokkal, a hadosztály parancsnokával, máris a telefonkagyló után nyúlt – sürgős jelentés érkezett. Néztem rövid, sötét bekecsét, és eszembe jutott Poloszuhin, akit tavaly télen ugyanilyen, a havon különösen feltűnő bekecse miatt öltek meg, amikor a hadosztályánál jártam. Nem is volt messze innen, mindössze néhány tucat kilométerrel hátrább. Arra gondoltam, hogy tábornokaink szinte tüntetően nem törődnek az életveszéllyel. Amikor rosszul álltak a dolgok, volt értelme ennek, most már aligha van. Erre gondoltam, és a fejemben ostoba rím kergetőzött: Muhin – Poloszuhin. A tábornok utasított valakit a telefonon, hogy valamennyi meglevő lövegével nyisson tüzet, várja a támogatást, és ne idegeskedjék, megparancsolta, hogy

kapcsolják össze valakivel, aztán letette a kagylót, és közölte, hogy két kilométerre innen, a tegnap felszabadított falu ellen, ott a dombon túl, huszonnégy német harckocsi indul ellentámadásba. Egyet kilőttek, a többi közeledik. Nyugodtan beszélt, nyilván, nemcsak másoknak tanácsolta, hogy ne idegeskedjenek, maga sem idegeskedett. Azután megint egyre-másra felemelte a kagylót, és osztogatta a parancsokat. Különösen a tüzéreknek. Néhány lehetséges irányban megterveztette a tüzérség csapásait.

Elővettem a térképemet, de nem tudtam eligazodni rajta, milyen is lehet mindez a helyszínen, aztán abbahagytam, és csak bámultam a tábornokot. A bekecset tüntetően viselte, nyugalma azonban nem volt tettetett, hanem őszinte, mert hitt abban, hogy így vagy úgy, a veszélyt mindenféleképp legyűrjük. Arra gondoltam, hogy múlt télen, vagy még inkább tavaly nyáron, biztosan nem várta ilyen nyugodtan a német harckocsik támadását. És nem azért, mert akkor még nem volt ilyen bátor, mint most, hanem mert akkor még kevésbé hitt saját maga és a hadosztály erejében.

. . . A tüzérség előttünk és tőlünk balra egy félórán át szünet nélkül tüzelt. Azután jelentették, hogy a németek öt kilőtt harc-

kocsit hátrahagyva megfordulnak és visszavonulnak. Az égen szétoszlott a fagyos ködpára, a fejünk felett szovjet bombázók zúgtak el, vadászgépek fedezete mellett. Ezzel majd egy időben, csak éppen magasabban, vagy harminc Junkers közeledett felénk, és zuhanórepülésbe mentek át mögöttünk, a hadosztály hadtápterületén. Válaszul több pontról is erős légvédelmi tüzet kaptak. A tüzérparancsnok azt mondja, hogy csupán az ő körleteik felett három nap alatt harminc gépet lőttek le. Még ha feltételezzük is, hogy ennek a felét a jobbra és balra levő szomszédos egységek légvédelmi ütegei lőtték le, akkor is egészen más képet kapunk, mint azelőtt.

Éjjel, az egyik ütegnél, a fedezékben sokáig beszélgettünk a támadással kapcsolatos különböző témákról. Egyfelől – a hadosztályújság jelszaváról: „Úgy harcolunk, mint a sztálingrádiak!", és a déliek sikere iránti általános lelkesedésről. Másfelől – a bosszúságról saját támadásuk üteme felett, amely sokkal lassúbb, mint várták. Azután önigazolásképpen megint a déliekre terelődött a szó. „Ott gépesített hadosztályok vannak, itt meg csak önálló harckocsizászlóaljak!"

Azt válaszoltam, ami először ötlött eszembe, hogy bármennyi harckocsink lenne is,

egyenlően elosztani nem lehet. A zászlóaljparancsnok többször is némán bólint, mintegy egyetértése jeléül, de azután a térképtáskájából, az ötszázas alól egy másik térképet vesz elő, európai Oroszország kis iskolai térképét, és az ujjával méricskélve kijelenti: „Mellesleg légvonalban mi vagyunk legközelebb a határhoz." Boszszankodik, hogy nem itt, náluk indul a fő támadás.

A Nyugati Front után a szerkesztőség a Kaukázusi Front hoz küldött, amely ugyancsak támadásra készült. Mire az akkori körülmények között, kerülő úton, Turkménián és a Káspi-tengeren keresztül odavergődtem, a támadás már teljesen kibontakozott.

1943

. . . SZB bombázón repültünk Krasznovodszkból Bakuba. A Káspi-tenger felett téli köd gomolygott. Hosszú ideig szálltunk felhők között. Hol magasan, hol majdnem a víz színe felett. A víz komor volt és hideg; jég úszkált rajta. Végül is bejegesedtünk, és éppenhogy vissza tudtunk térni Krasznovodszkba.

Éjszaka indultam el hajón, amely egy tartalék lovashadosztály egységeit vitte. Egész éjjel kettős zaj zavart: a hullámverés meg a lovak szüntelen dobogása a hajófenéken . . .

Amíg Bakuban a tbiliszi vonatra várakoztam, találkoztam Alekszandrov filmrendezővel. Valamilyen filmet forgat itt. Együtt ebédeltünk, ittunk egy kis vodkát, s ő egyszerre Chaplinnel történt találkozásairól kezdett mesélni, meg arról, hogyan mentek Eizensteinnel Mexikóba. Aztán az ágy alól egy gitárt halászott elő, s mexikói dalokat kezdett énekelni. Én hallgattam, s hirtelen

háború előtti kisgyereknek éreztem magam, aki távoli országokba tett utazásokról álmodozik. Egyáltalán mindez igen furcsa volt, s valamiért szomorúnak tűnt. Bizonyára a háborúval való éles ellentéte miatt . . . Gépkocsival utaztunk Tbiliszből a Kresztovij-hágón át. A hadsereg már messze előttünk jár. Beszélik, hogy vagy már bevették, vagy rövidesen beveszik Kiszlovodszkot. A hágón hótorlaszok. A legmagasabb ponton – egy vén nyári vendéglő, valamennyi ablaka kitört, az asztalokat befútta a hó, de a sarokban a tűzhelyen sovány saslik pirult. Bornak nyoma sem volt. Ámde még ebben a hóval befútt, félig beomlott vendéglőben is volt valami, ami fura módon a békére emlékeztetett . . .

. . . Minyeralnije vodi. A vasútállomás tele a németektől zsákmányolt szerelvényekkel. A hadsereg továbbment. A parancsnok keresése közben betoppanok a helyi tanács ülésére. A szoba ablakai kitörve, köpenyben és bekecsben ülnek az emberek, a feladatokat osztják el – ki miről gondoskodjék. Az egyház ügyét a közszolgáltatások osztályának vezetőjére bízzák. Az csóválja a fejét, tiltakozik. A kerületi végrehajtó bizottság elnöke a lelkére beszél:

– Ma egy egész órát várakoztam a püspök előszobájában. Micsoda dolog ez!

– Nem rosszindulatból, de nem vállalhatom, mert nem tudom miről beszéljek vele.
– Ma elmegy hozzád, fogadd őt, és derítsd ki, mire van szüksége.
A közszolgáltatások osztályának vezetője felsóhajt:
– Semmit sem értek a valláshoz. Életemben nem voltam templomban. Miért éppen én?
– Ezt az elméletet tartsd meg magadnak – mondja az elnök. – Hallgasd meg, mire van szükségük, és biztosítsd, a többiekével együtt. Világos?
... Minyeralnije vodiból Pjatyigorszkba tartok. Magammal viszek az útra egy gépkocsi nélkül maradt katonai ügyészt. A többi között elmondja, hogy egy meszes gödörben ismeretlen módon meggyilkolt felnőttek és gyerekek hulláira akadtak. Vannak olyan értesülések, hogy a németek valamilyen gázzal működő gyilkolóeszközt alkalmaztak. Megkérdezem, hogy miféle gyilkolószerszám lehetett. Egyelőre, mondja, még nem ismerik, nem sikerült ilyent zsákmányolni. Lehet, hogy csak szóbeszéd. Elmondja, hogy a németek sok embert öltek meg. Két és félezret az örmény erdőben, az üveggyárnál, sokat Lermontov párbajának helyén, a téglagyár mögött.

Azután egyszer csak azt mondja: „Úgy dolgozom most, mint a szovjet hatalom első napjaiban: minden törvénykönyvem elégett. Megölték az egész bíróságomat. Bombával – a gépkocsiban . . .”

. . . Pjatyigorszk. Állok a gyászszertartásra összegyűlt tömegben. Hideg van. Az emberek elcsigázottak, rongyosak. A szertartás sokáig tart. A városban sok embert agyonlőttek és felakasztottak a németek. És hol ezt, hol azt egyre emlegetik a gyászbeszédekben. A vége felé tizenhárom év körülinek látszó kislány szólal fel, katonaköpeny van rajta, az aljából levágtak. Apját, anyját felakasztották a németek, s ahogy erről beszél, úgy emlegeti őket, mintha élnének: „papa” és „mama”. Nem tudom, talán mégsem kellett volna beszélni hagyni ezt a kislányt. Egyenletes, vékony, jól érthető hangon beszél, elviselhetetlenül borzalmas hallgatni. Eddig mozdulatlanul állt körülöttem a tömeg, de most mozgolódás támad, megered a könnyük . . .

. . . Kropotkin felé megyünk. A németek visszavonulásának nyomai mindenütt. Fagyos sztyepp, hó nem borítja. Jeges kerékknyomok. Megfagyott lovak. A kalmük sztyeppről idekerült tevék tetemei. Öszvérek, amelyeket német hegyivadászok hoztak ide Görögországból. Felfordított német

autóbusz, a mieink új utitáblát szögeztek rá: „Morozovszkaja – 2 km". Egy ló olyan pózban fekszik az úton, mintha csak futás közben fagyott volna meg. Kidőlt távírópóznák . . .

FEBRUÁR

Hajnalodik, mire beérünk Krasznodarba. A hidakat felrobbantották. Sokáig botorkálunk a vasúti sinek között, végre azután elérjük a központot. A város szélén még dörög az ágyú, valahol egy vagy két háztömbbel odébb puskalövések, géppisztolysorozatok hallatszanak. A várost eléktelenítették a korábbi és a mostani bombázások, a lövöldözés, a robbanások meg a tüzek, de az utcákat megtöltik a hadsereget váró emberek. Néhány utcasarkon a lámpaoszlopok mellett leemelt, de még el nem temetett akasztottak feküsznek. Három hulla előtt a hóban ott a tábla, amit a mellükre akasztottak. Az egyiken, a Vorosilov és a Saumjan utca sarkán: „Rémhírterjesztésért". A másikon – tizenhat év körüli fiú lehetett –: „Megloptam a német hadsereg vagyonát". A harmadik, egy idős ember hullája előtt, a Krasznaja utca sarkán,

a térnél: „A német hadsereg elleni agitációért". Egy asszony elmondja, hogy ismerte, orvos volt. Távolabb, ugyancsak a Krasznaja utcán, a bank mellett – hat német katona hullája. Körülöttük véres a hó. A hullák körül álló lakosok azt mondják, hogy ezeket a németeket, akik valamiért nem tudtak egységeikkel visszavonulni, nem katonáink ölték meg, azok még itt se voltak, hanem a puskával felfegyverzett krasznodari gyerekek. Keresem a helyi nyomdát. Kiérünk az egyik épen maradt mellékutcára, az utca végéről lövöldözést hallani. Odamegyünk. Egyik kapu alól asszony fut elő, kabát nélkül, s megragadja a karomat: „Jöjjön, nálunk az udvarban a németek megsebesítették a parancsnokot". A szíve tájára bök az ujjával, mutatja, hol sebesítették meg. Az udvaron egy német hulla, egy másik halott német feje és karja a kitört emeleti ablakból lóg kifelé. „Ő ölte meg – mutat az asszony a kifelé lógó németre. – Egy meg az udvarokon át elszökött. A katonák utánaeredtek". Kér, hogy adjuk oda a kocsinkat, a kisfia a kórházba megy, nincs messze. A fiúcska elmegy a kocsival, mi meg bemegyünk a szobába. A sebesült ájultan, keresztben fekszik az ágyon, a véres, hímzett párnák között. Gimnasztyorkája fel-

tépve, törülközőkkel átkötött mellén bordó folt. Asszonyok tolonganak körülötte. Eleinte hallgatnak, azután megszokják, hogy a sebesült önkívületben van, a beszélgetés nem zavarja, és egymás szavába vágva beszélnek a krasznodari rémtettekről. Mesélik, hogy a németek tegnap a volt szülőotthonban elevenen elégették az összes sebesült hadifoglyot, aki ott feküdt, s amíg a ház égett, az őrök senkit nem engedtek odamenni. Az asszonyok hátulról betörték a kerítést, és mégiscsak sikerült néhány félig megégett sebesültet kihozniuk. Amikor újabbakért mentek, a németek észrevették őket, és két asszonyt lelőttek. Amikor a németek bejöttek a városba, az utcán csokoládét osztogattak a gyerekeknek, és filmre vették ezeket a jeleneteket. Januárban meg, amikor végképp elfogyott a tüzelő, összeterelték a lakosokat, megparancsolták, hogy szedjenek szét néhány faházat és kerítést, és a faanyagot tüzelő-fejadagként szétosztották a lakosságnak. Ezt is lefilmezték. Azután az egyik asszony valamilyen Marija Ivanovnáról kezd beszélni, aki öltöztetőnő volt a németek alatt ittrekedt leningrádi Radlov színháznál. Azt mondja, hogy ennek a Marija Ivanovnának kapcsolata volt a földalatti mozgalommal, de azután az egyik színész felje-

lentette, a Gestapo elvitte, és tegnapelőtt a téglagyárnál agyonlőtték — azaz csak a nyakát érte a golyó, kimászott a föld alól. Bekötözték és elrejtették, meg lehet nézni őt. Jön egy öreg orvos, és a sebesülthöz lát. Ő maga is olyan, mint akibe hálni jár a lélek, a keze úgy remeg, hogy rossz nézni. Elmegyünk a nyomdába. Tudom, hogy a németek ott nyomtatták orosz nyelvű „Kubany" című újságjukat. Reménykedtem, hátha ráakadok a példányokra. Feltételezésem beigazolódik: elmenetelük előtt a nyomdát felgyújtották, de az nem égett le teljesen. Sikerül előkotornom néhány újságot. Bedugom a térképtáskámba. Nemcsak „Kubany"-t találok, a „Krasznodar város polgármesterének lapját", de még valami „Újjászületett Kubany"-t is, az „Uszty-Labinszki járási atamán hivatalos lapját" meg a „Majkopi Élet"-et, a „városi elöljáróság kiadványát". Nehéz megérteni azt is, hogy itt nyomták ezeket a lapokat, azt is, hogy itt szerkesztették őket...

Huszonkét esztendő elteltével most itt fekszenek előttem az akkor térképtáskámba dugott újságok, amelyeket különféle orosz árulók adtak ki, valamiféle Viktor Norgyelj, Sz. N. Leparszkij és N. V. Polibin szerkesztésében. A hangnem októberben – emelkedett és diadalittas. Az egyik vezér-

cikkben Adolf Hitler életrajza. A másikban – felhívás a parasztokhoz, hogy jobban végezzék el az őszi vetést, és „ne felejtsék el, hogy ez az egyik legfőbb hozzájárulásuk a szabadságukért vérét hullató német hadsereg gyors győzelmének ügyéhez". A harmadik „Az alkotás szabad" című, és az irodalomnak szentelt vezércikkben ezt írják: „Krasznodarban már most minden korlátozás nélkül, a német parancsnokság kezdeményezésére, mindent le lehet írni, és ki lehet nyomtatni. Az alkotás előtt nincsenek korlátok! Az alkotás szabad! Dicsőség Németországnak!" Még egy vezércikk: „A mi ügyünk – a szabad Európa megteremtése", és benne: „Ma az egész öntudatos Európa harcol a bolsevikok, az angolok és az amerikaiak fenyegetése ellen". Egy cikk: „Sztálin az angol–amerikai hatalmak kezében." Tudósítás: „A Sztálingrádért vívott harcok a végső szakaszba jutottak. A moszkvai jelentésekből látható, hogy a város eleste közel van." Másik tudósítás: „A Kaukázus nyugati részén a német csapatok megtörték az ellenség ellenállását." Harmadik tudósítás: „990 szovjet repülőgépet semmisítettek meg", és így tovább, ebben a hangnemben. Az „Újjászületett Kubany" január 1-i számában, amelyet egyébként postai blanketta hátlapjára nyomtak, e tudósítások már ködösebbek: „A Tyerek szakaszán az ellenség megismételte hiábavaló rohamait. A német páncéloshadosztályok, a román egységekkel együttműködve,

a Volga és a Don között a keményen védekező ellenséggel szemben rohammal elfoglalták a folyó egyik fontos szakaszát." Bár a dolgok egyre rosszabbul alakulnak, a „Boldog Újévet" című vezércikkben ez áll: „Egyáltalán nem kell zseniális jósnak lenni ahhoz, hogy egyértelműen számot vessünk azzal, hogy a közelgő 1943-as esztendő a bolsevikok fergeteges és szégyenteljes szétverésének esztendeje lesz." Az utolsó számban, amely január 28-án, tizennégy nappal Krasznodar felszabadítása előtt jelent meg, már nincs vezércikk. Ahelyett ilyen cikkek vannak: „A modern Németország zenei élete", „A német munkások ifjú nemzedéke", „Hogyan élnek a német parasztok". A hírrovatban egy hír arról, hogy Krasznodarban az újjászervezett „Perlamutr" gyár kétszáz vasedényt gyártott, kifejlesztette az irodai gemkapocsgyártást, és üzembehelyezik a nagyszabású öngyújtó-termelő üzemrészleget. A tudósítás így szól: „A kedvezőtlen időjárási viszonyok ellenére nehéztüzérségünk Kelet-Kaukázus térségében biztosította csapataink átcsoportosítását új állásaikba, az ellenség állandó nyomása ellenére."

Krasznodar elfoglalásának estéjén katonai távíróm a szerkesztőségtől azt a parancsot kaptam, hogy menjek át a déli arcvonalra. Két nap múlva Rosztovban voltam, amely ezen a napon negyedszer cserélt gazdát a háború folyamán.

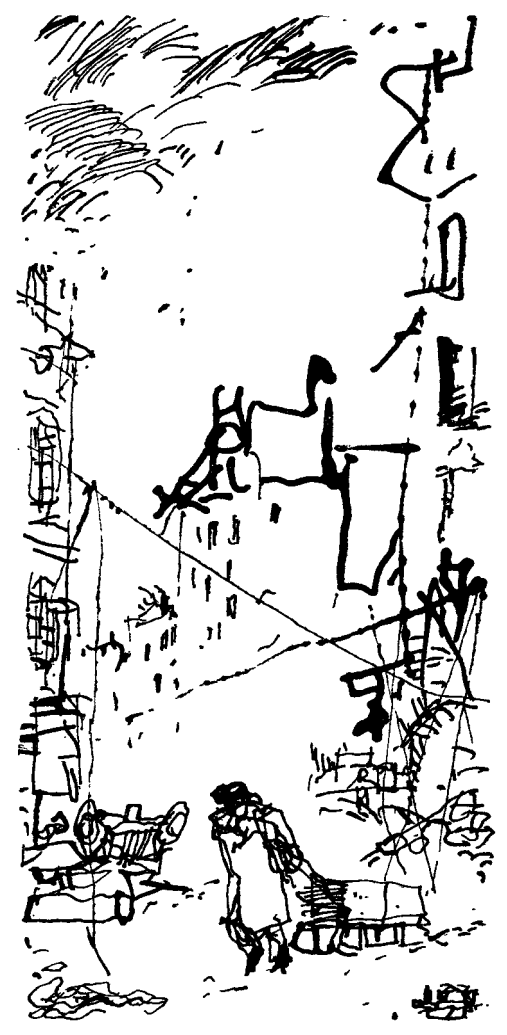

... Rosztov. Komor, kiégett, elhagyott. Csupán a Nahicsevany városrész földszintes házacskái maradtak épen. A város központja lerombolva, a kiégett falakat jég borítja. Egy idős, elcsigázott férfi halad az utcán, szánkót húz maga után. A szánkón koporsó, amelyet két furnérládából tákoltak össze. A ládákon ismerős felirat: „Dukat cigaretta. Rosztov-na-Donu." Nem tudom, hogyan lesz, de most, amikor a háború eme keserves napjai jutnak eszembe – nem a hadihelyzet miatt volt keserves, már majdnem mindenütt támadtunk, hanem azért, amilyen állapotban volt az ország és a nép – úgy tűnik, hogy soha nem felejtem el ezt a fagyos rosztovi utcát, ezt az embert, és ezt a két cigarettásládából készített koporsót ...

... Az utóbbi napokban érezhető, hogy Rosztov elfoglalása és a Miusz folyó elérése után erős, korábban kiépített német védelmi állásba ütköztünk. Reggeltől kezdve egy kozákezred parancsnokával a század figyelőpontján ülök. Számítása szerint, az egész ezredből negyven harcképes katona maradt. Megszokásból még lovasoknak hívja őket, bár kozákjai már régen gyalogosan harcolnak. A kis mélyedésben ülünk csenevész kertek és félig lerombolt kunyhók között. Előttünk magaslat, amelyet az

éjjel el kell foglalni, és mögötte be kell ásnunk magunkat. Most a magaslaton és tőle jobbra manővereznek, és aknákkal tüzelnek egymásra. Az aknavetők erősen dörögnek. A mieink, ha így lehet mondani, nekünk háttal manővereznek, a németek meg velünk szemben. A német aknák, átrepülve harckocsijaink felett, hol mögöttünk, hol a mi völgyünkben érnek földet. A harckocsik hol eltűnnek a terep gyűrődései mögött, hol megint előbukkannak. Kigyullad egy német harckocsi, aztán egy a mieink közül, megint egy német, megint egy a sajátjainkból. Azután újra manővereznek a harckocsik, és mindkét oldalon elhelyezkednek. Sötétedik. Fentről telefonálnak, hogy a feladat a korábbi, az éjjel el kell foglalni a magaslatot. A fáradt ezredparancsnok nehezen lépked a magas hóban nemezcsizmás lábaival, s visszabaktat a völgybe az ezred törzséhez. Megy előkészíteni a rohamot . . .

. . . Amíg az előkészület tart, a kunyhóban, az ezredtörzsnél ülünk az ezredkomisszárral, aki most jött meg a hadsereg politikai osztályáról. Először mogorván viselkedik, nem akar beszédbe elegyedni velem, aztán egyszerre megered a nyelve, s az elmúlt hónapok harcaira emlékezik: „Mindig fagyban és szélben. A sztyeppén szénabog-

lyákban melegedtünk fel. Kalmükföldön még az sem volt. Egymás derékszíját fogva haladtunk a hóban. Farkasordító hideg volt. A hadtáp lemaradt, minden eledelünk kétszersült volt, amit menet közben rágcsáltunk. Átkeltünk a Cimla, Kuberle, Szal, Manics folyón. Az átkelőhelyeken megerősítették a jeget, hogy a harckocsik átmehessenek – szalma, gerenda, jég. És ismét ugyanebben a sorrendben. A harckocsizók több napon át elő se bújtak a tankokból. Az üzemanyag lemaradt mögöttük. És a gyalogság taposta a végtelen kilométereket. Hirtelen meglátok egy kutyát, szalad előttünk a sztyeppén, emberi csontot vonszol. Olyan fáradt az ember, hogy még belelőni is lusta. Ahol a németek megvetették a lábukat, ott rendszerint az éjszakai támadások jártak sikerrel. A mieinknek jobbak az idegei. Este megvacsoráznak, és – rohamra. „A német éjjel nem szeret harcolni" – ez azelőtt csak frázis volt; mondogatták, de maguk sem szívesen harcoltak éjszaka. Az idén télen kezdtünk hozzá. És egyáltalán, okosabban kezdtünk harcolni. Kiderült, hogy a németek még érzékenyebben reagálnak a bekerítésre, mint mi. Ott, ahol erős ellenállással találkoztunk, nem erőlködtünk, hanem az ellenség hátába, oldalába kerültünk. Kár,

hogy Jeremenko nem vezethette a frontot egészen Rosztovig, kórházba vitték. Pedig nem akart menni. Nyitott sebekkel, ágyon fekve, de remekül irányította a harcot. Gépesített hadosztályaink meg, bátran mondhatom, úgy szorították a németeket, ahogyan azelőtt ők szorítottak bennünket...

MÁRCIUS

... A szerkesztőségből táviratot kaptam – térjek vissza Moszkvába. Megtudtam, hogy holnap repülőgép indul parancsnokokkal Rosztovból Moszkvába, és a segédtisztek segítségével feljutottam rá. Nincs más mód arra, hogy egy nap alatt Moszkvába érjen az ember. A repülőn megtudtam, hogy Sztálingrádban leszállunk Sumilovnál, a hatvannegyedik hadsereg parancsnokánál, ez a hadsereg még mindig Sztálingrádban tartózkodik. Útban Moszkva felé egyszer úgyis le kell száljni, és Sumilov kérte, hogy nála szálljunk le. Én örültem ennek, meg akartam nézni, milyen a helyzet Sztálingrádban, egy hónappal Paulus kapitulációja után. A sztálingrádi repülőtéren értünk földet, és két gépkocsin a déli városrészbe, Beketovkába

mentünk. Körülöttünk romos és kihalt minden. Az egyik úthajlatban az első kocsi hirtelen megállt. A mienk is lefékezett. Kiugrottam a kocsiból, és olyan látvány tárult a szemem elé, amelyet először nem értettem. Valami gödör vagy havas szakadék, az alja elsimítva. A sima fehér felületen hatalmas farakás. Először azt hittem, hogy egy óriási faraktárt látok. És csak azután értettem meg: a gödör fenekére több ezer holttestet hordtak. Úgy rakták fel őket, ahogyan a rendben tartott fát faraktárakban szokták, utcákkal és mellékutcákkal. Több száz német rakta a halottakat ilyen precíz rendbe. Nem tudom, de nekem úgy tűnt, hogy ez a furcsa precizitás nem a mi embereink parancsa volt, hanem a halottakat ideszállító németek kezdeményezése. Később kiderült, hogy a sztálingrádi romok alól kihúzott német hullákat rakták itt össze, nehogy tavasszal, amikor az olvadás megindul, s a romok alatt mindenütt bűzleni és oszlani kezdenek a hullák, járvány üsse fel a fejét a városban. Később majd lerobbantják a gödör lejtőjét, és nagy, közös sírt csinálnak. És bár ez az intézkedés ésszerűnek látszott, mégis amikor visszaültünk a kocsiba, és továbbindultunk, s a távolból mindez ismét farakássá változott, én, borzadva,

egyre csak odanéztem. Még soha nem láttam ennyi halottat együtt, a föld ilyen kis darabján.

Amíg repülőgépünket feltankolták, sebtében ettünk valamit Sumilovnál ugyanabban a gerendás házikóban, ahol ő egy hónappal ezelőtt először beszélt a kapituláló Paulusszal. Azok után, amit az előbb láttam, alig csúszott le valami a torkomon. Többet cigarettáztam, mint ettem, s a beszélgetésre figyeltem. Sumilov először Spanyolországról beszélt. Kiderült, hogy ő volt Madridban az utolsó katonai tanácsadónk, és aznap repült el onnan, amikor a fasiszták bevonultak a városba. Elmondta, hogy onnan Afrikába ment, azt hiszem Algirba, tovább utazni nem lehetett. Azután arra terelődött a szó, hogy hol kell most a hatvannegyedik hadseregnek harcolnia. A beszélgetésből kicsengett, hogy a német kapituláció után itt maradt emberekből még nem múlt el az a kapitulációt követő furcsa érzés, amikor az utolsó lövöldözés is elnémult: vége a háborúnak. Persze, mindenki tudta, hogy még nincs vége, de itt már egy hónapja véget ért. Egy órája még háromszáz méternyire volt a háború, s egyszerre háromszáz kilométernyire távolodott. És ez a furcsa érzés még most is benne él az emberekben.

. . . A repülőtérről egyenesen a szerkesztőségbe mentem. Késő este volt. A szerkesztő elmondta, hogy a Nyugati és a Kalinyini Front Rzsev–Vjazma irányában indított támadást. Ezért hívott vissza: „Reggel hétre kész a kocsi, odautazol."

A Nyugati Frontnak erről a támadásáról semmi sincs a naplóimban. Ebből az időből csak két kis füzetet találtam.

. . . Először azt halljuk, hogy a német harckocsik menekülnek. Most meg hátul a géppisztolyosokról hallunk, s azt mondják: rendben van, hadd szaladgáljanak, csak gondoskodni kell róla, hogy őrizet mellett tegyék . . .
. . . A németek ki akarnak fárasztani bennünket, hátvédnek minél kevesebb embert, és minél több harci eszközt – ágyút, aknavetőt, harckocsit – hagynak hátra. Kicsi, de nagy tűzerejű mozgékony csoportokat szerveznek. Szívósan harcolnak. Be kell őket keríteni, balról vagy jobbról, ahol előnyösebb, ugyancsak kis létszámú, erős, gyorscsoportokkal. Előttünk tömör, háromsoros aknazár: a tavalyi téli, a tavalyi nyári és az idei téli; akna akna hátán. Vjazma előtt aknászainkkal szemben egy leégett kunyhó pincéjéből mankón járó

öregember bújik elő, és azt mondja: „Fiaim, az aknákat ne itt keressétek, hanem ott – s mutatja a mankójával: itt, meg itt, meg itt. Ott az ő második aknamezőjük, amott meg a harmadik." Kiderült, hogy az öreg maga is aknász volt, még a japán háborúban szolgált . . .

. . . Négy legény fegyveresen az erdőben rejtőzött; megtudta, hogy a németek elhajtják falujukból a nőket és a gyerekeket. Előjöttek az erdőből, hogy kiszabadítsák őket. De nem sikerült, a német őrség hármukat megölte, a negyediket megsebesítette, a sebesültet aztán bevitték a faluba és agyonlőtték. A fiúk neve után érdeklődöm, sokáig gondolkoznak, azután azt mondják: „Az egyik Szása Ivanov, a másik Vászja", kettőnek a nevét nem tudják, más faluból valók . . .

... A fiatal hadnagy levelet tart a kezében; a levelet egy Németországba deportált falubeli lány küldte az anyjának, felállítja századát és felolvassa. Hangosan olvassa, szinte kiabál. Maga is majdnem sír. Kétségbeesett levél. A katonák állnak és hallgatják. Harag forr bennük. Sok köztük az idősebb, negyvenöt, ötven éves, még egyszer annyi idős, mint a parancsnok . . .

. . . Vjazmát úgy szétrombolták és felégették, hogy nem ismerem ki magam: a ro-

mok között ellátni a város egyik végétől a másikig. Megkísérlem felidézni, hol állt a ház, amelyben azon az éjszakán üldögéltünk, amikor utoljára láttam a hadsereg újságjánál dolgozó fiúkat, akik negyvenegy októberében valamennyien elestek a vjazmai bekerítésnél. Nem tudom megtalálni a helyét. Annyira tele van minden törmelékkel, hogy nehéz elképzelni, hol vezettek itt valamikor az utcák . . .

A másik füzetben mindössze egyetlen feljegyzés van, egy fiatal nő, nyilván ápolónő elbeszélése. Egyáltalán nem emlékszem, hol és milyen körülmények között jegyeztem fel, nem emlékszem az ápolónőre sem, semmire sem emlékszem. De úgy vélem, ez az elbeszélés képet ad nemcsak a hősiesség nagyságáról, hanem a lelki fáradtság mértékéről is, amely abban az időben már megmutatkozott az embereken.

. . . Az első bombatámadásoktól féltünk, reszketett a kezünk, de azután ettünk, jóllaktunk kenyérrel, elsirattuk az elesett lányokat, és általában az eleseteket. Most ostobaságnak tűnik, hogy sírtunk, gyerekesen sírtunk, arra gondolva, hogy rögtön felkel a halott. Arra gondoltunk, hogy ez talán az utolsó napunk, és nem látjuk többé szeretteinket. A fogságba eséstől

annyira féltünk, hogy néha le se feküdtünk aludni. Egy sebesült ezt mondta: „Nehéz vagyok, ne cipelj." Hogyan hagyhattam volna ott?Az ember mondogatja magának, hogy nem fél. Azután az ápolónőképzőtanfolyam, se éjjelünk, se nappalunk, fehérneműmosás, kidörzsöljük a kezünket. A csata elején fél az ember, aztán mindenről elfeledkezik. Egyetlen kényszer marad az emberben: kötözni. Ha a sebesült sok vért veszített, amikor viszi az ember, jártában elalszik. Némelyik mormog: „Meghalok, meghalok . . ." Amikor megkaptuk a levelet, hogy Pavlikot megölték – a koporsóra gondoltam: „Micsoda undorító deszka, alatta Pavlik fekszik . . ." Nem hittem el, hogy nincs többé. Amikor az ember sokáig tartó tűz alatt megy, erőszakkal a szép napokra gondol, aztán meg: „Hiába emlékszel vissza erre, úgyis megölnek." Néha az ellenkezőjére gondol az ember – bár minél előbb megölnének. És ugyanakkor igyekszik az ember megnyugtatni a sebesültet, hogy elhiggye – nem hal meg. A csata után meg maga előtt látja az ember a harcteret, amelyen kúszott, és sírva fakad. Amióta egy bomba megsebesített, legjobban a bombatámadástól félek, a földre vetem magam, fekszem és semmire nem gondolok. Emlékszem, a sebesülés

után nagyon sáros voltam, az ember veszedelem idején nem ügyel magára. Önként jöttem a frontra. A katonák jók hozzám. De néha szeretnék férfi lenni. Mindenem az egészségügyi táskámban van. Egy gránátot is tartok benne. Bármi történik is, a sebesülteket nem hagyom el. Ha a lányok közül megölnek valakit, rettenetesen megsiratjuk, éppen úgy, mint azelőtt . . .

A Nyugati és a Kalinyini Front csapatai március közepén elfoglalták Rzsevet és Vjazmát, ezzel még százötven kilométernyire visszaszorították a németeket Moszkvától, majd kimerülve megálltak. Ugyanezekben a napokban délen a németek, miután három és fél hónapon át megsemmisítő vereséget szenvedtek és visszavonultak, Ukrajnában erős ellencsapást mértek ránk, újra bevették Harkovot, de kifulladtak, és megállítottuk őket azon a szeszélyesen kanyargó árcvonalon, amely az új nyári ütközetekig változatlan maradt. Az elmúlt tél emberfeletti feszültsége fokozatosan engedett minden arcvonalszakaszon, csak imitt-amott lobbant egyet, végül azután áprilisban majdnem háromhónapos csend állt be, ez volt az egész háború alatt a leghosszabb és legmélyebb szélcsend, amely szinte két szakaszra, első és második szakaszra osztotta a háborút. Április végén a szerkesztő szabadságra küldött, hogy megírjam

a Sztálingrádról szóló könyvemet, amelyről már említést tettem. Bezárkóztam és írtam, alig találkoztam valakivel, rettenetesen siettem, mert nem tudtam, mennyi időt enged számomra ez a lecsendesedett, de még mindig ránk nehezedő háború. Csak nagyritkán szakítottam félbe a munkát, hogy bemenjek az Alma-Atába evakuált moszkvai filmstudióba. Fűtetlen műtermekben forgatta a „Rettegett Iván"-t Eizenstein, aki épp úgy lesoványodott a rendszeres éhezéstől, mint mindenki a hátországban. Akkoriban minden filmet nehéz és szegényes körülmények között forgattak, de a „Rettegett Iván" felvételeihez Moszkva egyenes parancsára mégis jobb körülményeket teremtettek. Akkor persze fogalmam sem volt arról, miért érdekli Sztálint olyan szenvedélyesen Rettegett Iván alakja, nem sejtettem, hogy történelmi párhuzamot, történelmi önigazolást keres benne. Én, a frontkatona, furcsának tartottam, minek, milyen célból készítenek a háború idején ilyen filmet. A filmesek sokat dolgoztak, főképpen háborús filmeken és ebben a munkában, amelyet természetesen csak a hátországban lehetett végezni, erkölcsi igazolást találtak ahhoz, hogy nem harcoltak. Az írók többsége a fronton volt, s közülük több mint kétszáz ekkor már el is esett. Azok pedig, akik a hátországban maradtak, s akikkel találkoztam – idős emberek is voltak közöttük –, többnyire súlyos erkölcsi válságban voltak, bűnösnek

érezték magukat, sokan arról beszéltek, hogy ki akarnak menni a frontra, néhányan ki is mentek. Ez a bűntudat tükrözte a kor erkölcsi légkörét, amelyben az emberek életre-halálra harcoltak az országért.

Minél tovább tartott az arcvonalon a nyugalom, a nyár küszöbére érve annál inkább nőtt bennünk a nyugtalanság. Keveset beszéltek erről, de éreztem, hogy a lelkük mélyén, akárcsak én, mások is félnek a németek újabb nyári támadásától. Féltek, mert eszükbe jutottak a háború első két esztendejének félelmetes nyári támadásai. Ugyanakkor a józan ész minden érve ellenére, a szokatlanul hosszú csend azt a hitet keltette, hogy soha nem ér véget. Június végén a szerkesztő indoklás nélkül táviratilag Moszkvába rendelt. Jelentkeztem, és megkérdeztem, hova menjek; azt válaszolta, hogy sehova, hanem üljek neki, és fejezzem be itt, Moszkvában a könyvemet.

... Július ötödikén egész nap írtam, a telefont párnákkal takartam le, befejeztem egy fejezetet. Késő este néhány barátom keresett fel, vodkát és ennivalót hoztak magukkal. Üldögéltünk, ittunk, éjjel egy órakor egyszer csak megszólalt a telefon:

– Kapcsolom a szerkesztőt.

A szerkesztő bevezetés nélkül közölte:

– Utazz a Központi Fronthoz.

– Mikor?

– Azonnal. A kocsi készen áll, két óra múlva érted megy. Halip (a Krasznaja Zvjezda fotoriportere) megy még a kocsival, a menetlevél a sofőrnél.
– És hol jelentkezzem?
– Ne menj a fronttörzshöz, hanem egyenesen a tizenharmadik hadsereghez, Puhovhoz. Sokáig ne maradj ott. Megnézed az első eseményeket, és visszajössz. Leadod a tudósítást, s újra elutazol.
– Mi történik ott?
– Hogyhogy mi történik? Ma reggel a németek támadásba lendültek a Központi és Voronyezsi Front teljes arcvonalán, és a kurszki kanyarban. Menj!
Úgy éreztem, újra megkezdődött a háború. Ebben nem volt logika, de pontosan ez volt az érzésem.
Megittuk a maradékot, két óra múlva útnak indultam, és négyszázötven kilométer után estére már Puhovnál, a tizenharmadik hadsereg parancsnokának állásában voltam, egy Maloarhangelszk–Ponyirj kerületi kis faluban, ahol a németek főereje támadott észak felől. Beszéltem Puhovval, s már hajnal előtt kimentem Gorisnij tábornok hetvenötödik, sztálingrádi hadosztályához, amelyet tegnap reggel a második lépcsőből vetettek harcba, miután az előtte álló hadosztályt a

németek első rohama visszaszorította és szétverte . . .

Ez minden feljegyzés ezekről a napokról, ami a naplóban maradt. Nyilván nem értem rá semmit lediktálni a jegyzetfüzetemből. De a jegyzetfüzetek részben megmaradtak.

. . . Puhov, Nyikolaj Pavlovics. Negyvenhét éves. Termetes, nehézkes, kopasz, hihetetlenül nyugodt. Az első világháború végén zászlós volt, a polgárháború befejezésekor – hadosztálytörzsfőnök, ebben a háborúban először hadosztályparancsnok. A hadosztálytól azután egyenesen egy hadsereg élére került. Negyvenegy januárja óta hadseregparancsnok. Vacsora után találkozott velem és a felderítőkkel, akik ötödikére virradó éjjel egy német aknászt ejtettek foglyul. Az aknász elmondta, hogy támadásra készülnek. A parancsnok kitüntette a felderítőket, és velük vacsorázott. Róluk mesélt nekem is.

. . . 4-én 23.30-kor a felderítő csoport elfogott egy német katonát, aki a támadás előtt aknátlanította a mezőt. A rajtaütéskor tizenkilenc aknászt találtak. Tizenhatot késsel és gránáttal megsemmisítettek, kettő megszökött, egyet elfogtak. Mivel látták, hogy a németek a saját aknazárukat

szedik fel, már útközben faggatni kezdték az aknászt. Az, tört oroszsággal, elmondta, hogy a támadás három órakor kezdődik. Éjfélkor szereztem tudomást erről. Tizenkét óra öt perckor értesült róla Rokosszovszkij. Már régen tervbe vettem, hogy németek támadása esetén néhány terepszakaszon tüzérségi ellencsapást mérünk. „Oroszlán" a jele az egyik szektornak, „Párduc" a másiknak, „Napfény" a harmadiknak, és tüzel mind az ezer löveg. A frontparancsnok engedélyezte, hogy a tüzérségi ellenelőkészítést egy órával a németek feltételezett támadása előtt megkezdhessük. A lőszerkészlet negyedrészének felhasználását engedélyezte. A kockázat, persze, nagy, ha az értesülések nem igazolódnak be. De nem intézkedni – még nagyobb kockázat. Parancsot adtunk, és tüzünket a támadás előtt csoportosuló németekre zúdítottuk. Hajnali négy órakor, amikor az ellenséges tüzérség lőni kezdett, tizennégy tüzérezredéből számításaink szerint csak hét volt meg. És három helyett ötkor indultak rohamra . . .

. . . Gorisnij hadosztályánál . . . Az elmúlt napokban százhuszonhat harckocsit semmisítettünk meg, és ne felejtse el, hogy ezt csak az én gyalogságom és tüzérségem tette. A harckocsizóink kenyerét nem akarom elvenni, a magamét eszem. Egy harc-

kocsidandár jött hozzám a kritikus pillanatban. A parancsnoka elém áll és azt mondja: „Az ön rendelkezésére állok." Nagyrészt könnyű T–70-es harckocsijai voltak. Ellenünk meg több mint kétszáz német harckocsi támad. Így aztán lemondtam a segítségéről, és azt mondtam neki: „Egyelőre maradj veszteg. Minek potyára tönkretenni a dandárt. Elintézzük magunk is. Elvégre állami alkalmazottak vagyunk. Egy könnyű harckocsidandár már úgyis elpusztult."

. . . A szakadék szélét, amelynek hajlatába ásták figyelőpontunkat, vereti a német tüzérség. „Egész üteggel veret. Hívd csak ide a tüzérparancsnokot, fojtsa bele a szót abba az ütegbe!"

– Az előttünk fekvő mélyedést már el is neveztük a „halál szakadékának". A németek tegnap előrenyomultak a szakadékban, és várták harckocsijaikat. Ám a mi tüzünk visszatartotta őket. A német gyalogság meg hasal és vár. Gyorsan előrehoztunk egy „katyusa"-dandárt, és az egész szakadékot elárasztottuk tűzzel.

Átadják neki a telefonkagylót, és ő ezt mondja a tüzérparancsnoknak: „Ide figyelj, Dalakasvili, hát hogyan engedheted meg, hogy a német százötven milliméteressel háborgassa a harcálláspontomat?"

A csata egyre hevesebbé válik. A tüzérség jobbról is, balról is tüzel. Gorisnij a térképen mutatja nekem: „Nappal ezt a hajlatot nem bántjuk. Csak hadd másszanak bele. Igen jól hozzáférünk. Minél többen kúsznak oda a nap folyamán, annál jobb. Egyelőre nem bántjuk, vigyázunk rá. Este majd a »katyusákkal« alágyújtunk."

– Tudja, a német repülők tegnap alkonyatkor olyan tömör sorokban jöttek, hogy az egyik a másikra dobta a bombáját. Emez darabokra esett, a kíséretében levő vadászgép pedig a légnyomástól bukfencet hányt a levegőben és levágódott a földre.

Jelentik, hogy az egyik zászlóaljparancsnok elesett. Azt kérdezi: kihozták-e a holttestét? „Nos, hát akkor emléket állítunk neki!" – „Csak ideigleneset, tábornok elvtárs, deszkából. Másmilyet nem lehet." – „Nem baj, ha lesz rá módunk, márványból csinálunk. Addig meg legalább ez jelezze, hogy tudják: itt egy jó ember esett el a németek elleni harcokban!"

Jön a küldönc, egy csöbör tejet hoz. Maga fejte valahol a bokrok közt egy gazdátlan tehéntől. A harcálláspont előtt egy sebesült kapitányt visznek el hordágyon. Fentről, a hadtesttől közlik, hogy a mi szakaszunk felett kétszáz repülőgépünk halad át, a németeket bombázni. És való-

ban, rövidesen megjelennek. Az ég ropog felettünk a német légvédelmi tüzérség lövedékeitől. A németek korán, még a mi állásaink fölött, elkezdik lőni a gépeket, azért is, hogy hamarabb eltalálják őket, meg azért is, hogy félrevezessék a bombázókat, ne tudják megállapítani, hol van valójában a peremvonal, s a saját állásainkra dobják bombáikat.

A mi bombatámadásunkat német követi. Az első reggel ötkor volt, a második – kilenckor, ez a harmadik.

Harckocsitámadás kezdődik. A német tüzérség megint a szakadékunkat vereti. A jelentések szerint kétszázötven harckocsi támad a hadosztály szakaszán. Gorisnij azt mondja: „Tegnap a harmincötödik páncéloshadosztály támadott. Úgy hiszem, szétvertük. Kíváncsi vagyok, most melyikkel lesz dolgunk."

Azután egy ezredparancsnoknak telefonál: „Boriszov, most jött el a te időd. Kitüntetheted magad."

Majd egy másik ezrednek telefonál: „Szluckij, mi újság maguknál? – Nagyszerű. – Micsoda nagyszerű? Ráér még saját magát értékelni. Adjon helyzetjelentést."

Egy óra múlva ugyanez a Szluckij jelenti, hogy a védőkörlete előtt huszonnyolc harckocsit lőttek ki és gyújtottak fel.

Megint jönnek a Junkersek. Egyet lelőttek. Füstölögve zuhan lefelé. A pilóta kiugrott, és a szél sodorja előre, a csata kellős közepébe. A fejünk felett megjelennek a „bosztonjaink". A német légvédelmi lövegek egyet lelőttek, biztos telitalálat volt. Nem ugrott ki belőle senki. A repülőgép úgy hull le, mint egy darab kő.

A jelentések szerint a mai napon eddig ötvennyolc harckocsit gyújtottak fel és lőttek ki. De még nincs este. A harckocsiroham elakadt. Hosszú szünet, csak a tüzérség dolgozik mindkét oldalon. Négy órakor ismét bombáznak bennünket a németek. Fél ötkor mi bombázzuk őket. Ötkor meg – újra ők. Újabb jelentés: harminc harckocsi támad a jobbszárnyunkon. Pokoli csatazaj. A németek már másodszor támadják a peremvonalat a levegőből, el akarják hallgattatni páncélelhárító védelmünket. A jobbszárnyon idegeskednek, kérik, hogy támogassák őket „katyusa"-tűzzel. De Gorisnij megtagadja: „Várjunk még ezzel." Hozzám fordul, s így szól: „Már nem az első, de nyilvánvaló, nem is az utolsó napja a harcnak. Könyveléssel is kell foglalkozni. Mi kerül sokba, mi olcsóbb."

Telefonál a hadtesthez, kéri, hogy támogassák a levegőből. Húsz perc múlva jön-

nek a repülőink. S majdnem ezzel egy időben kezdik bombázni a németek a parancsnoki harcálláspontot. Egyre közelebb robbannak a bombák. Szinte semmit sem hallani. A telefonos tele torokból, de nyugodtan szótagolja: „Egy pil-la-nat, nem hal-lom." Hozzá sem teszi, hogy bombáznak, magától értetődik. Újabb jelentések kilőtt és felgyújtott harckocsikról. „Úgy látszik, mára enyhül valamit a helyzet" – mondja Gorisnij. „Miért?" – „Hát talán a te orrod nem érzi?" Hallgatok. Őszintén szólva, még nem érzem, különösen most, hogy a bombázás nyomasztó hatása alatt vagyok.

A balszárnyról jelentik, hogy még tizennégy német harckocsit kilőttek. A németek felé tartva megint elrepülnek a fejünk felett a „bosztonok". Kissé már sötétedik. Csak mielőbb éjszaka lenne!

A napi összeszámlálásból kiderül, hogyha összegezzük a különböző jelentéseket, százhúsz német harckocsit semmisítettünk meg. Gorisnij a fejét csóválja: „Sok! Ez kettős könyvelés. Meg kell felezni. A csatából úgy érzem, hogy hatvanat kétségtelenül kilőttünk, lehet, hogy hetvenet is. Többet aligha!"

Egyre észrevehetőbben sötétedik, és egyre észrevehetőbben csitul a harc. Gorisnij

kiissza a csöbörből a maradék tejet, hallgat egy ideig, azután megszólal: „A harci szünetben érkeztünk ide. A németek mindjárt megtudták, és röpcédulákat szórtak le. Ezt írták: „A német parancsnokságnak tudomása van arról, hogy a Központi Fronthoz érkeztek a sztálingrádi fenegyerekek. Hát majd a nyáron találkozunk velük."
Nos – találkoztak . . .
Elgondolkozva ejti ki ezt a mondatot, kihívás nélkül, csupán a tényről beszél, amelynek elkerülhetetlenül be kellett következnie. Jelentéseket tesznek eléje, a kezében tartja őket, anélkül, hogy elolvasná. Úgy tűnik, már nem a mára, hanem a holnapra gondol. Azután azt mondja: „Olyan rövidek az éjszakák, és nem tudok rögtön elaludni. Nappal meg néha olyan álmos vagyok, hogy csak a koffein segít. . ."

Az erről szóló feljegyzést nem találtam meg a füzeteimben, de nagyon jól emlékszem arra a reggelre, amikor a németek abbahagyták a támadást. Mi a figyelőponton voltunk, és vártuk, hogy no mindjárt újra elkezdődik. Vártunk egy órát, még egy órát, azután Gorisnij olyasvalamit mondott, amit az első pillanatban nagyon furcsálltam. „Félek, hogy ma nem támadnak ellenem." Nem értettem és visszakérdeztem. Akkor ő nyugodtan, ahogy a gyereknek szokás,

megmagyarázta: ma nyolc tüzérezred támogatja a hadosztályt. És minél több támadást semmisít meg, annál könnyebb dolga lesz akkor, amikor neki magának kell támadnia. Erre a reggelre, és erre a mondatra azért emlékszem, mert kapcsolatban volt azzal a váratlan és erőteljes érzéssel, hogy a németek már sehogyan sem bírnak velünk. A Moszkva alatti, majd a sztálingrádi győzelmeink idején bennem is, mint sok más emberben, aki átélte a számunkra oly rettenetes negyvenegyes, aztán a majdnem ugyanolyan rettenetes negyvenkettes év nyarát, valami csodálkozás lappangott, hogy lám mi, akiket lehengereltek és maguk előtt hajtottak a németek, most egyszerre győzedelmeskedünk felettük. Most végre eltűnt ez az érzés. És az a tény, hogy a németek nem bírnak velünk, s hogy mi ütjük őket – végre kézzelfogható eredményekben kezdett megmutatkozni. De a háború tovább tartott, továbbra is nehéz és rettenetes volt. És amikor már újra a mienk volt Harkov is meg Orjol is, s még néhány száz kilométert nyomultunk nyugat felé, a fronton tartózkodva ismét elfogott az az érzés, hogy az élet a lehetetlen és a beteljesületlen határán van, mint ahogy ezt éreztem korábban is, amikor már a végéhez közeledő támadás idején kerültem a csapatokhoz. De akkori naplóimban ez az érzés más árnyalatban jelent meg.

. . . Az ezredeknél már csak száz-százötven aktív harcos maradt, és úgy tűnt, hogy az embereknek erejüket meghaladó feladatokat kell megoldaniuk. De úgy látszott, a hadosztályparancsnok már megszokta, hogy minden nap előbbre mennek. Messze előre vitette figyelő- és harcálláspontjait, s így szinte fizikailag támogatta jelenlétével egyharmadára csökkent egységeit. Azok pedig minden nehézség ellenére, egyre csak előre nyomultak, s újabb és újabb kilométerekkel közelítették meg azt a helyet, ahonnan kis lélegzetvétel után újabb ugrásra lendülhetnek. Csak ha az ember belemerül a háborúba, annak minden részletébe, akkor kezd lassacskán megszabadulni a nagyon nyomasztó érzéstől: a háború összenő a rendetlenséggel, a mulasztásokkal, azzal, hogy lehetetlenség mindent úgy csinálni, ahogy elő van írva, a kiigazításokkal, amelyekkel a halál és a halálfélelem módosítja állandóan a terveket. Bár a tervet egészében végrehajtják, folyton úgy tűnik, hogy nem hajtják végre. És annak a szemében, aki látja mindazt, ami nekünk nem sikerül, és nem látja azt, mi történik az ellenségnél, az ellenség erősebbnek, okosabbnak kezd lát-

szani, mint amilyen a valójában. És csak azok, akik a háború teremtette elszakíthatatlan kapcsolatban vannak az ellenséggel, szoknak hozzá fokozatosan ahhoz, hogy az ellenség gyakran a legegyszerűbb dolgokat nem ismeri, hogy nála még több a pontatlanság, a tévedés, és a végre nem hajtott parancs, mint ezen az oldalon. Hogy ellentámadásra kap parancsot, de képtelen felcibálni a földről a katonáit. Hogy azt hiszi, mi erősebbek vagyunk, több emberünk van, mint a valóságban, ő visszavonul, mi támadunk, bár mindennap az a látszat, hogy utolsó erőfeszítéseinkből tesszük . . .

Negyvenhárom ősze a nyugat felé egyre messzebb és messzebb támadó Központi Front különböző hadseregeihez tett utazással telt el. A naplókban sok feljegyzés szól a különböző csatákról, no de nem lehet ezeket a végtelenségig ismételni. Csupán két, a háború légkörét érzékeltető jegyzetet idézek.

. . . Éjszaka van. Batov tábornok törzsét keressük Ehrenburggal, akit ő még Spanyolországból ismer, Batov Lukács tábornok nemzetközi brigádjának katonai tanácsadója volt. Akkor Fritz volt az álneve. Ez a név most furcsán hangzik, amikor Ehrenburg szellemes tolla nyomán a németeket általában így hívják az arcvonalakon. Előttünk Gomelért folyik a harc. Hol tartózkodik a törzs, nem tudni. Az éjszaka vaksötét. A falvak és települések körülöttünk – felégetve. Terepjárónkkal eltévedtünk. A sárban mászunk, azon az üres területen, amely támadás idején jön létre a front- és a hadseregtörzsek között: az egyik még valahol hátul van, a másik meg elöl. Pusztaság. Csak itt-ott akad az utunkba egy-egy részben épen maradt falucska, amelyet a németek, váratlan támadásunk következtében, nem értek rá teljesen felégetni. Beérünk egy ilyen faluba. Latyak és eső. Ehrenburg nyitott terepjárónk első ülésén ül, civil bundában, kalapban, bottal és pipával. Én meg Kapusztyanszkij (a Krasznaja Zvjezda fotoriportere) hátul ülünk, körülrakva holmikkal, zsákokkal, fegyverrel. A faluba érve hirtelen lefékezünk, felülről valami

beleakaszkodik szélvédő üvegünkbe, és félrebillenve, továbbra is ott himbálózik a fejünk felett. Megdermedünk, odafordítjuk a lámpákat. Egy egyenruhás, nadrágos, bakancsos német, akit az utca közepén felállított gerendára akasztottak. Először azt hittük, hogy itt önbíráskodás történt, de a hadseregtörzshöz érve megtudjuk, hogy a németet a haditörvényszék ítélete alapján akasztották fel. Kiderül, hogy miután csapataink bevonultak a „felperzselt föld" övezetébe, parancsot kaptak, hogyha elfognak valakit a gyújtogató osztag tagjai közül, és a lakosság felismeri, a lakosok jelenlétében ítéljék el abban a faluban, amelynek felgyújtásában részt vett . . .

. . . Reggel óta szokatlanul nyirkos az idő. Nyirkos a falu is. A házak kétharmad része leégett. A leégett házak közül, a földből, esőmosta agyaggal bemázolt kemencék meredeznek elő. Az emberek öltözéke kétségbeejtően szegényes. A patakon túl, a sáros réten – tarka, vörös-fekete-fehér foltok: a németek által legéppuskázott csorda. Kevés az ember, sokan még nem jöttek elő az erdőből. Mielőtt a németek elmentek volna, a csordával együtt három pásztorgyereket is agyonlőttek a legelőn. Egyik gyerek édesanyja a körülöttünk állóknak rémes részletesség-

gel meséli el, hogyan történt. A fia meg, akit idecipelt a legelőről, itt fekszik, a kemence mellett. A fejét bizonyára szétroncsolták, mert sáros, fekete kabátkával takarták le. Az asszony olyan öregnek látszik, hogy bátran hihetnénk a fiú nagyanyjának is. Részletesen és gyorsan beszél, a szemében olyan kifejezés ül, mintha várná, hogyha mindent elmondott, valamit teszünk, valamit helyrehozunk. S miután befejezte, csodálkozva néz ránk, mintha először látna bennünket, némán megfordul, és a pusztaságból előmeredő kemencéjéhez megy. A kemence be van fütve. Valami fő egy edényben. S a kemence mellett ott fekszik a fia, a feje fekete kabáttal letakarva . . .

1944

Negyvennégy telén és tavaszán jórészt az első és második Ukrán Frontnál voltam. A harcok már a Dnyeperen túl, Nyugat-Ukrajnában, Pridnyesztrovjéban, Bukovinában, Észak-Romániában folytak. Ennek a tavasznak talán legemlékezetesebb epizódja számomra Tarnopol ostroma és felszabadítása volt. Tarnopolt Csernyahovszkij hadserege foglalta el. A város egyike volt azoknak a védelmi pontoknak, amelyekért a németek bekerítésben maradtak és elkeseredett harcot vívtak – Poznannál, Breslaunál és Königsbergnél . . . A németek kétségbeesetten küzdöttek minden házért. Még a pusztulás szélén is vártak valami csodára. Tarnopol védőiben buzdító rádióadásaival még akkor is fűtötte ezt a hitet a német parancsnokság, amikor a felmentésre már semmi lehetőség sem volt. Én éppen itt, Tarnopolban, éreztem meg először talán, a németek iránt érzett minden akkori gyűlöletem ellenére is, helyzetük emberi tragikumát. Lehet, hogy ebben az érzésben nagy szerepe volt az emlékezésnek a mi korábbi helyzetünkre, amelyben a háború elején voltunk.

... Egy oszlopon látszatra egészen hátországi tábla: „Tarnopol – 3 kilométer." De még mielőtt a városba érnénk, bombatámadás ér bennünket, meglapulunk egy gödörben. A város központja a németeké, kétharmada a miénk. A németek bombázzák a város szélét. Beérkezünk Tarnopolba. A háztetők felett a füst tömör falat alkot. Hirtelen egy csapat galamb száll fel a füstből. Két rohamlövegünk az utca végéről közvetlen irányzással lövi egy ház falát. A hadosztálytörzsnél nézzük a város térképét, amelyen megszámoztak minden háztömböt, az elfoglalt házakat vörös ceruzával karikázták be, azokat, amelyek még a németek kezén vannak – kék ceruzával. Néhány házat kétszeresen is bekarikáztak, a kék vonal mentén vörös vonal húzódik, ezeket ma reggel foglaltuk el. A hadosztályparancsnok elmondja, hogy értesülései szerint a várost egy SS- és egy gyalogoshadosztály maradványai, meg egy tiszti büntetőosztag védi. Kérdezem tőle, hogyan verekednek a németek. Úgy néz rám, mint aki ostoba kérdést hall, és dühös elismeréssel válaszolja: „Nagyszerűen védekeznek a gazemberek." Az újabb rohamot megelőző tüzérségi elő-

készítés előtt a figyelőpontra megyünk. Keskeny, magas, kétemeletes ház. Húsz év körüli, három érdemrenddel kitüntetett tüzér őrnagy ül a szögtávcső előtt egy fonott székben, mintha csak nyaralóban lenne. A heverőn hímzett párnák, a falon feszület. A második emeletről felmegyünk a padlásra. Innen messzire el lehet látni. Mutatnak néhány épületet, ahol németek vannak. A tüzérség már munkához látott, a házak fölött egyremásra röpköd a törmelék, és legyezőszerűen hullik alá. A legközelebbi ház, amelyben németek vannak, légvonalban százötven-kétszáz méter. Némelyik tetőn vörös folt virít. Kérdezem, mi az? Kiderül, hogy ejtőernyők. A németek lőszert dobnak le velük, de jó része hozzánk esik, más része meg fennakad a háztetőkön, s mi nem hagyjuk leszedni őket – éjjel-nappal tűz alatt tartjuk a tetőket. Kérdezem: maradtak-e a városban lakosok? Azt felelik, igen. Lemászunk, keresztülvágunk az utcán, s száz métert hátramegyünk. Egy félig lerombolt házban, teknőben fehérneműt mos egy asszony. A heverőn kisfiú majszol, porcukorral teli edénybe mártogatja a kenyeret. Bizonyára valamelyik katona fejadagja. Az asszony férjét egy héttel ezelőtt ágyúgolyó ölte meg a szom-

széd szobában. Ez a szoba, ahová az asszony átjött – másé. Az ablakok remegnek a robbanásoktól. Néhány bomba egészen közel robban. Az asszony magához szorítja gyermekét, és a pincébe siet. Mi kimegyünk, és a fal mögül figyelünk. A repülőgépek elszállnak. Az asszony azonnal feljön a pincéből, azt mondja, hogy nyirkos ott lenn, megfázik a fia. Tüzérségi támadásunk véget ért, most már csak a rohamlövegek lövik a házakat és a romokat. Ágyúik hangját nem lehet semmivel sem összetéveszteni. A legnagyobb épületek elfoglalása maradt hátra, régi, alápincézett épületeké: a börtöné, a Domonkosrendi kolostoré, a tiszti iskoláé, a kastélyé. ... A mai nap folyamán mindössze két házat vettünk be. Csernyahovszkij telefonál. A hadosztályparancsnok arcán látni, hogy fejmosást kap: „Értettem, értettem. Meglesz." Leteszi a kagylót, újra felemeli, magához hivatja az egyik ezred parancsnokát. Amíg vár rá, istentelenül szidja Tarnopolt a vár és a vastag falak miatt, a mély pincék miatt, amelyből sehogy sem lehet kifüstölni a németet, a belváros szűk, görbe utcáiért, ahova nem lehet behatolni a rohamlövegekkel, hogy közvetlen irányzással lőjön az ember. Harag nélkül mondja a hadseregparancs-

nokról: „Persze, hogy káromkodik. Nekem is hányingerem van ettől a várostól. Nyolcadik napja piszkáljuk, és nem tudjuk bevenni az utolsó három háztömböt."

... Ma megint csak két házat, pontosabban másfelet foglaltunk el. Az egyikről jelentették, hogy elfoglaltuk, azután kiderült, hogy a németek lőnek belőle. A hadosztályparancsnok dühösen telefonál az ezredparancsnoknak, hogy miért hazudott. Amaz erősködik, hogy a házat elfoglalták, és a zászlóalj parancsnoka ott van a házban. „Kapcsold hozzám." Végül is összekötik a zászlóaljparancsnokkal, aki valóban ott ül a ház pincéjében. Valóban nem igaz a dolog, de nem szándékosan vezették félre a hadosztályparancsnokot. A zászlóaljparancsnok betört a ház földszintjére, még a telefonját is bevitte magához, de azután kiderült, hogy az első és második emeleten németek vannak, és még eddig nem tudták kiverni őket. Először úgy vélték, hogy pillanatokon belül elintézik őket, és az első jelentést nem fogalmazták meg pontosan. Emiatt elesett néhány katonánk, akik fedezet nélkül mentek az utcán a jelentések szerint elfoglalt ház mellett, s német tűz alá kerültek. A hadosztályparancsnok vörös a méregtől. Kiabál a telefonba: „Nem tűröm a hazug-

ságot. Van lelkiismereted? Ha egy órán belül nem adsz pontos helyzetjelentést, leváltalak." Lecsapja a kagylót, elhallgat, tétovázik, nyilván nem szívesen helyesbítene. Már tovább jelentette, hogy két házat elfoglaltak, s valójában csak egyet. Azután felsóhajt, felveszi a kagylót, mégis csak jelenti a valóságot, és sokáig, engedelmesen hallgatja, amit a fejéhez vágnak. A fáradtságtól lehunyt szemmel hallgat . . . Ma reggel véget ért minden. A néhány életben maradt német mégis megadta magát. Az utóbbi napokban már csak három ház volt a kezükben. Járjuk a Domonkos-rendi kolostor hatalmas, föld alatti folyosóit. Nyirkos sötétség, a rothadó hullák fojtogató szaga. Beérünk egy hosszú, a földalatti vasút alagútjára emlékeztető folyosórészbe. Keskeny átjáró. Kétoldalt háromemeletes priccsek. Rajtuk sebesültek. A többi pincében is fekszenek sebesültek, de itt sokan vannak, néhány száz ember. A boltozatról valami sötét lé csöpög a köpenyekre. A priccsek szélén néhány gyertya ég. Ahogy lépegetek a priccsek mentén, a vállam emberi lábakba ütközik. A legközelebbi gyertya a járkálásunktól elalszik. Tapogatok a sötétben, és egy hideg, halott emberi láb akad a kezembe. A halottak az élők között fekszenek. Akár-

csak a többi pincében, ahol jártam, néhány kérdést intézek a sebesültekhez. Azt mondják, hogy már harmadik napja nem kapnak sem élelmet, sem orvosi segítséget. Csupán vizet hordtak körül az este. A többi pincében nem beszéltek erről. Szinte nem is hiszem el. Újra megkérdezem, ugyanazt a választ kapom. Nem értem, hogyan lehetséges ez. Talán megfeledkeztek erről a folyosóról, vagy pedig már olyan nagy volt az elkeseredés, hogy fütyültek a világon mindenre, magukra is, másokra is? Egy lengyel katolikus pappal találkozom, aki az ostrom alatt itt rejtőzködött a pincékben, most meg a haldoklókat járja. Végigmegyünk vele a folyosón s egy vasajtóra mutat. Azt mondja, abba a helyiségbe a reményteleneket fektették. Belépek a szobába. Lámpámmal körülvilágítok. A föld tele haldoklókkal. Már megfordulok, hogy kimenjek, amikor az egyik sarokból hörgést hallani: „Wasser . . . Wasser . . .”

Sorjában mindenről megemlékezni lehetetlen. Nemcsak hely nincs hozzá, erőm sincs rá. A háború óta negyvennégy júniusában jutottam el először szülővárosomba, Leningrádba. A város romos, szétlőtt, agyonbombázott, és azután, amit a blokád alatt átélt, olyan néptelen, hogy

összeszorul az ember szíve. Tizenegy napon át tartottak a Karéliai-földszoroson a híres Mannerheim-vonal áttörésének hadműveletei. Tizenegy nap alatt minden befejeződött, és a finnek által elhagyott, égő Viborgot bevettük. Negyvenben, a finn háború idején háromhónapos, súlyos áldozatokkal járó harcokra volt szükség, most meg mindössze tizenegy napra, viszonylag csekély veszteséggel. Meg kell hagyni, a finnek nem változtak meg, ugyanolyan kitűnő katonák maradtak, amilyenek voltak. Csak éppen mi tanultunk meg harcolni. Ott, ahol azelőtt egy hónapon át fejjel döngettük a szilárd védelmi vonalat, most egyetlen hatalmas csapással áttörtük egy bizonyos helyen, és katonai nyelven szólva, gyorsan felgöngyölítettük jobbra és balra. Azután ugyanilyen csapással áttörtük a következő vonalat, és azt is felgöngyölítettük.

Végre hírt kaptunk a szövetségesek normandiai partraszállásáról. Mindazt, ami eddig Nyugaton történt, nem voltunk hajlandók második frontnak tartani, a kifejezésnek abban az értelmében, ahogyan azt a lelkünk mélyén elképzeltük. Vártuk a második front megnyitását a számunkra keserves negyvenkettes esztendőben. Azután negyvenhárom véres napjaiban. Talán az elmúlt években egyetlen szóhoz sem fűzött bennünket annyi csalódott várakozás, annyi keserűség, annyi kimondott vagy ki nem mondott szemrehányás, mint ehhez. Erről nem tudok megfeled-

kezni. De azt se tudom elfelejteni, milyen leírhatatlan örömet szerzett nekünk ez a második front, amikor komolyan, élethalálra megindult. Számomra legalábbis ez volt az egyik legemlékezetesebb és legboldogabb nap abban a szerencsétlen időben, amelyet úgy hívnak, hogy háború.
Most pedig a háború számomra legborzalmasabb napjáról.

JÚLIUS

Július végén felszabadítottuk Lublint, az első nagyobb lengyel várost. A frissen kinevezett városparancsnok közölte velünk, haditudósítókkal, hogy Lublintól néhány kilométerre van egy titkos haláltábor, amelyről mindenki beszél. Maga a parancsnok még nem járt ott. Odautaztunk. „A titkos haláltábor" az a Majdanek volt, amelyben az SS-ek a maximális számítások szerint több mint kétmillió, de minimálisan is több mint egymillió embert semmisítettek meg. A tábor borzalmairól azóta sok ezer cikk, sok száz könyv jelent meg. Az én cikkem volt az első.
A felszabadulását követő napon jutottam el a táborba, és egy hetet töltöttem ott a még ki sem hűlt nyomok alapján tanul-

mányozva a részleteket, beszélgettem az életben maradt foglyokkal, és az elfogott keretlegényekkel. Saját szememmel láttam a gázkamrákat, a kemencékben az utolsó csoport félig elégetett holttesteit, a fészert, amely tele volt a legyilkoltak cipőivel. Minden nap húsz órán át beszélgettem az emberekkel, lassanként hozzáedződtem. De az első nap azt hittem, megőrülök.

. . . Öt kemence. A kemencék alja tele van megszenesedett csigolyákkal és hamuval... Barakk, cipőkkel. A hossza hetven lépés, a szélessége negyven. A cipőrakás a menynyezetig ér. Igen sok a gyermekcipő . . ." „. . . A kocsikról az árokba szórták a hullákat, akár a krumplit. Billenő plátós teherautókról.". „. . . A kerteket emberi hamuval trágyázták. Akár a szántóvetők, kosárból szórták szét a hamut. A hamunak erős szaga volt, apró csontdarabok voltak benne. Az esőtől megpirosodtak." „...AVO és SELETRA-por – a nőknek adták, megszüntette a menstruációt, és keléssel borította el a testet." „. . . Néha várták, hogy a mellettük fekvő meghaljon, s kinyújthassák a lábukat." „. . . Negyvennégy májusától kezdve csak zsidókat hajtottak a gázkamrákba, addig minden legyengült embert, válogatás nélkül." „. . . Sturm-

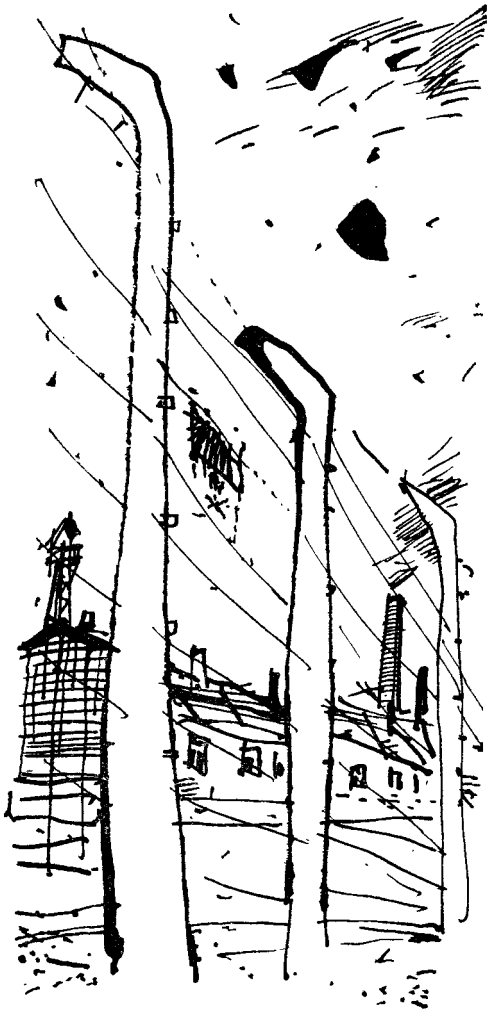

9 Minden nap hosszú

bannführer Beer. Sturmbannführer Krause. Doktor Tilo. Doktor Mengele. Titt. Köhnig. Helmerson. Klein."

Mindezt az első nap vetettem papírra, a kezem vitte a ceruzát, de az agyam még mindig nem akarta elhinni, hogy valóság az, amit leírok. Azért beszélek erről, mert jól tudom, milyen nehéz hinni ennek a borzalomnak a valóságában, amely szinte túlesik annak határán mindazok számára, akik ezt soha nem látták, csak olvastak róla. A felszabadítás után néhány nappal parancsnokságunk utasítására végigvezettek a táboron két, vagy háromezer, a Lublin alatti harcokban foglyul ejtett német frontkatonát, hogy maguk győződjenek meg arról, mit műveltek itt az SS-ek. Én is jelen voltam, és a katonák arckifejezését látva megértettem, hogy ezelőtt nem is képzelték, hogy ilyesmi is létezik. A katonák többségéről mindenesetre elmondhatom ezt. De mégis, Majdanek valóság volt.

Amikor Lengyelországból visszatértem Moszkvába, több cikket írtam Majdanekről. Minden igaz volt bennük, kivéve egyetlen tényt, amely hamisnak bizonyult. Amikor ott, Majdanekben, az embereket kérdezgettem, két férfi, egymástól teljesen függetlenül, mesélt nekem egy öreg zsidóról, akitől a következőt hallották: találkozott egy hozzá hasonló termetű emberrel, és ez azt állította magáról, hogy mielőtt idehozták volna,

ő volt Franciaország miniszterelnöke, vagyis ő – Léon Blum. Ezt megírtam egyik cikkemben, de később kiderült, hogy nem igaz. Léon Blum sohasem volt Majdanekben. Máig sem tudom, miért volt szüksége Majdanekben egy öregembernek arra, hogy Léon Blumnak adja ki magát. Talán abban bízott, hogy így felhívja magára a figyelmet, és ideig-óráig megmenekül. Lehet, hogy egyszerűen megzavarodott. Majdanekben sokan megőrültek.

Augusztus végén megkezdődött romániai támadásunk. A szerkesztőség a második Ukrán Fronthoz, Malinovszkij marsallhoz küldött.

AUGUSZTUS

. . . Az úton olyan nagy a por, hogy ma már másodszor haladunk fényes nappal égő lámpák mellett. Valamennyiünk arcán olyan vastag porréteg feketéllik, hogy ujjal lehet ráírni, mint a poros zongorára. A bekerítésből kitörő németek elszántan verekedtek. Mi is kíméletlenül ütjük őket. A Buzau folyó előtt ismét véres zűrzavar. Harckocsijaink a híd előtt legázoltak egy német oszlopot, ráfutottak a hídra, s nem engedték felrobbantani. De a hídról lejönni egyelőre nem tudnak. A túloldalon,

a híd előtt egymás után robbannak fel a lőszerrel megrakott német teherautók. Egy német légvédelmi ágyú a túloldalról néhány lövedékkel felgyújtotta saját hátrahagyott gépkocsioszlopukat, és most a robbanás és a tűz falként áll előttünk. Néhány harckocsi a folyó mentén elindul átkelőhelyet keresni.

... Buzauban még lövöldöznek az utcán, de tankjaink már áttörtek a városon. Parancsnokságukat a túlsó oldal legszélső házában találjuk. Buzau körül két ellenséges légvédelmi tüzérezred harcolt harckocsijaink ellen, és meglehetősen sok kellemetlenséget okoztak. Amíg erről beszélgetünk, bekísérik a parancsnokságra annak a német légvédelmi hadosztálynak a parancsnokát, amelynek ezredei az előbb még itt harcoltak. Tizenöt perccel ezelőtt fogták el, itt Buzauban, a repülőtéren, ahol a „gólyá"-nak nevezett futárrepülőgépbe akart ülni. Nem fiatal ember, liheg a sietségtől, amellyel a repülőtérről idehozták. Zavarban van, de katonás önérzetét megőrizte. Kiderül, hogy a helyzet tisztázására repült ide, megszakadt az összeköttetése itt harcoló két ezredével, s ez nyugtalanította. Nem gondolta, hogy már átkeltünk a folyón. Arckifejezése levert, mint aki ostoba helyzetbe keveredett.

Eszembe jutnak a háború első napjai, és az az első foglyul ejtett német pilóta, aki, midőn Mogiljovnál lelőtték, kelet felé, Szmolenszknak tartott az erdőben, mert a német hadseregnek a tervek szerint már ott kellett volna lennie. Változnak az idők . . .

Buzautól Bukarest felé fordulunk. Utol akarom érni Volkov harckocsihadtestének törzsét. Tegnap megtudtam, hogy ez ugyanaz a Volkov, akivel valamikor Kercs alatt találkoztam. Kíváncsi vagyok, menynyit változott. Majdnem Bukarest alatt érjük utol Volkov törzsét. Sietnek, és terepjáróikkal az útszélre állva, egyenesen a kocsiból adják ki utasításaikat. Öt perc múlva már nem találtuk volna itt őket. Beülök Volkov kocsijába. Valóban ő az. Jól emlékezetembe vésték akkor ott, Kercs alatt, mert egy hirtelen támadt pánik idején mindenkit, aki a keze ügyébe akadt, közöttük engem is, zárólláncba állított, hogy a futókat megállítsuk. Emlékeztetem akkori találkozásunkra. Fanyarul, elmosolyodik, leveszi sapkáját, sokáig fáradtan turkál poros, őszülő hajában, és egy kis hallgatás után, amikor már azt hiszem, hogy egyáltalán nem válaszol nekem, egyetlen durva, de hallatlanul pontos szóval határozza meg mindazt, ami negyven-

kettő teléről és tavaszáról kapcsolatos emlékeinkhez fűződik. Nem tesz hozzá semmit, úgy véli, a kérdést kimerítettük. Valóban nincs ideje a visszaemlékezésekre, holnap, de lehet, hogy még ma, hadtestének be kell vonulnia Bukarestbe . . .

Románia után csapatainkkal együtt Bulgáriába kerültem, onnan meg, néhány sikertelen kísérlet után, kerülő úton eljutottam Dél-Szerbiába, a jugoszláv partizánokhoz, ahhoz a hadtesthez, amelynek Kocsa Popovics, Jugoszlávia jelenlegi államtitkára volt a parancsnoka. Moszkvába visszatérve, még akkor, decemberben, sok riportot, elbeszélést írtam az újságnak Jugoszláviáról, ebből később egy egész könyvet állítottam össze. Ez a könyv elnyelte naplóimat. De jegyzetfüzeteimben maradt még egy s más.

OKTÓBER

. . . A szerb falut éppen most szabadították fel a partizánok. Egy öreg paraszt fújja a tülköt, az első gyűlésre hívja össze az embereket. Bocskorban, félvállra vetett háziszőttes szűrben jönnek az öregek. Szegényes falusi templom. Szétrombolt oltár. A pap rongyos miseruhában. Két koporsót

hoznak a templomhoz. A lezárt koporsófedélen a megboldogultak arca fölött ablakocskát vágtak. Megkérdezem, hogyan ölték meg őket. Elmagyarázzák. Az egyik látta, hogy a házában már csak egyetlen német maradt, megpróbálta elvenni tőle a géppisztolyát, de a német agyonlőtte. „És a másodikat?" – „Hát ott laktak nála, s mielőtt elmentek, lelőtték." – „Miért?" Feleletül vállat vonnak, s csak egyetlen szóval válaszolnak: „Németek . . ."

. . . Este puskákból és géppisztolyokból lövöldöznek. Kiderül: a rádióból hallották, hogy csapataink átlépték Kelet-Poroszország határát. Sligovicával öblítjük le örömünket: szokása ellenére még Kocsa Popovics is iszik egy pohárkával, s egyszerre mesélni kezdi, hogy a húszas években, amikor költő volt és Párizsban élt, találkozott Majakovszkijjal. Párizsról a spanyolországi polgárháborúra terelődik a szó. Megtudom, hogy Kocsa nős: a felesége is partizán, de egészen másutt. „Alig láttam. Először – Spanyolország, azután meg ez a háború."

. . . Második éjszaka a felszabadított Belgrádban. Hadosztályunk művészeti csoportjának hangversenyét nézzük az egyik színházban. Ez a hadosztály is harcolt Belgrád utcáin. Egyenruhás, csúnyácska

leány papírlapról énekli az „Éjszaka Belgrád felett" című dalt. Összevegyülve ülnek előtte a mi katonáink, partizánok és fekete reverendás szerb papok között. Az „Éjszaka Belgrád felett" című filmből való a dal, a filmet negyvenkettő telén forgatták Taskentben. Furcsa, hogy már akkor, a messzi evakuációban, gondolt valaki Belgrádra, és filmet készített róla . . . . . Az egyik jugoszláv elvtárs mesélte: a nyári mezőn két repülőgép áll: az egyik a szovjet, a másik az amerikai katonai misszióé. Két öreg crnagorai kaszálja a repülőtér füvét, odamennek és méregetik a gépeket. Azt szeretnék, ha a szovjet gép jobb, vagyis nagyobb lenne. Ám a két gép egyforma, „Douglas" mind a kettő. A két öreg sokáig méregeti, végül is, nem tudni, hogyan sikerült nekik, de megállapítják, hogy a szovjet gép egy egész méterrel hosszabb, mint az amerikai . . .

Jugoszláviából egy hétre Olaszországba repültem. Délen, Baribán volt annak idején egy légi támaszpontunk, amely segítette a jugoszláv partizánokat, és elszállította Olaszországba a sebesülteket. Észak-Olaszországban kemény harcok folytak, de ott nem jártam. A füzetemben csupán a hátországról szóló feljegyzés van, de kettő közülük bizonyos érdeklődésre tarthat számot.

... Cassinóban kiszállunk a kocsiból, s megyünk a romok között. El kell ismerni, itt igencsak kegyetlen harcok folytak. Nem csupán bombázás nyomait látjuk: apró kőmorzsalék ez, amely akkor keletkezik, ha napról napra, hétről hétre ugyanazt a helyet lövi a tüzérség. A romok közül két andersista lengyel katona lép hozzánk. Állunk, és várjuk, hogy mi lesz. Talán kötekedni akarnak velünk? Nem. Kiderül, azért jönnek, hogy Lengyelország felől érdeklődjenek. Elmondom, amit láttam a Varsótól délre fekvő térségben, a Visztuláért folyó harcokról. Ők is mesélnek a Cassinóért vívott harcokról, elmondják, hogy a lengyel egységek itt különösen sok veszteséget szenvedtek. Most itt állomásoznak a közelben, tartalékban vannak, és pihennek.

... Éjszakai visszarepülésünk előtt este elmegyünk az egyik bari moziba. Ma mutatják be először Chaplin „Diktátor"-át. Olyan nagy a tömeg, hogy csak a szovjet katonai egyenruhánk teszi lehetővé, hogy bejussunk a terembe. A közönség tombol, nevet Hitleren és Mussolinin. Különösen Mussolinin. Közelebb van, tehát nevetségesebb. Azoknál a jeleneteknél, ahol feltűnik, a terem elmerül a nevetésben. Nekem is tetszik a film, de alig nevettet meg.

Ahogy nézem, nem tudok megszabadulni attól a gondolattól, hogy valahol még él és tevékenykedik az eleven, igazi Hitler . . . Ezt a filmet nálunk, valószínűleg nem tudnák megnézni az emberek. Túl sok a borzalom, amire visszaemlékezünk . . .

1945

Január végén a szerkesztőség a negyedik Ukrán Fronthoz küldött, amely Dél-Lengyelországban, Szlovákiában tevékenykedett, és éppen a Moravská-Ostrava elleni támadásra készült. Az utazás alatt éjszakánként részletes naplót vezettem, amely végül több száz oldalt tett ki. Az irány, amelyben a negyedik Ukrán Front tevékenykedett, általános hadászati szempontból másodrangú volt, de azért heves harcok dúltak.

MÁRCIUS

. . . Néhány gépkocsival utazunk a hadsereg figyelőpontjára. Torlódás nincs, mert jó előre ésszerű intézkedéseket foganatosítottak: a támadási sávban valamennyi út használatára engedélyeket adtak ki, s azok alapján meghatározott időpontig csak egy irányban lehet közlekedni. A gépkocsik haladnak az úton, az útszélen pedig a gépesített hadtest oszlopai várják, hogy bevessék őket az áttörésbe. A figyelőpont egy nagy kőépületben van. Alighogy oda-

érkczünk, megkezdődik a tüzérségi előkészítés. Minden dübörög és remeg, de olyan nagy a hóvihar, hogy csak a legközelebb álló ütegek torkolattüzeit látni. A tüzérségi előkészítés véget ért. A hóvihar egyre jobban tombol. Német lövedékek robbannak. Az, hogy a németek visszafeleselnek, rossz előjel: a tüzérségi előkészítés nem hengerelte le a tüzérségüket.

... Moszkalenko, a harmincnyolcadik hadsereg parancsnoka, hol az egyik, hol a másik beosztottját hívja a telefonhoz:

– Vigyék a lövegeket előre! Vigyék a gyalogság után! Ne szakadjanak el tőle! Nehogy meglepetés érje a bátran előrenyomuló gyalogságot, érezze magukat a háta mögött!

Újabb beszélgetés egy másik tüzérparancsnokkal:

– Félemlítse meg az ellenséget hátul! A hátába lőjön, a hátába! Lője az összeköttetését, lőjön minden ütelágazást! Jusson eszébe, hogyan csapott ránk az ellenség negyvenegyben!

Még egy beszélgetés:

– Én most nem az ellenség felől kérdezem! Ahol annyi löveg jut az arcvonal egy kilométernyi szakaszára, mint magánál, ott az ellenségről nem kérdeznek és nem

jelentenek! A maga helyzetéről jelentsen, meddig jutottak előre?

. . . Milyen értesülései vannak a peremvonalból? Mi? A sebesültek jelentik önnek? Ez a mi szégyenünk, ha csak a sebesültektől kapunk adatokat! Pontosan mondja meg, hol vannak az egységei? Ahá, mozgásban (a hangja ironikus). A Vörös Hadsereg Sztálingrád óta állandóan mozgásban van!

Arról kerül szó, hogy a németek hátában egy útkereszteződést kell lőni.

– Miféle apró-cseprő dolgokkal foglalkozik maga? A nehéztüzérséggel, „katyusák"-kal verje őket!

Jelentik, hogy a műszakiak tisztítják az utat a harckocsik előtt. Moszkalenko újra a telefonért nyúl. Az egyik hadtestparancsnokkal beszél:

– Hogyhogy, komoly ember létére úgy jelent, mint egy gyerek: „a jobbszárnyam még nem állt meg!" Talán meg kell állnia?

. . . Megjelenik az első német fogoly. Közli, hogy híre járt: tegnapelőtt valaki tőlünk átment, és elmondta, hogy támadás készül. Vészterhes hír!

. . . Valahol, láthatatlanul, nyilván a falhoz támasztott szekrény mögött, az időt számlálva, lassan és nehézkesen ketyeg egy falióra. Még egy összekötő tiszt jön és

jelenti, hogy a harckocsik elakadtak a mocsárban. Miután nem sikerült megkerülniük az aknamezőt, most az országúton készítenek nekik átjárót . . .

. . . Újabb kellemetlen jelentés. A németek felrobbantották a vasúti hidat, hatalmas dugó keletkezett, elakadt a tüzérség is, a harckocsik is.

Megint telefonbeszélgetés:

– Haladéktalanul jelentse, ki hol van! – Moszkalenko arcán harag és izgalom tükröződik. – A maga elkésett vagy idő előtti híreiért emberéletekkel fizetünk! Pontosan tudnunk kell, hol vannak a mieink, hogy ne őket lőjük. Pontosan tudnunk kell, hol van az ellenség főereje, hogy időben felszámoljuk!

. . . Óráról órára gyűlik az arról tanúskodó értesülés, hogy a körülmények nyomására az eredeti támadási tervet módosítani kell. Az aggasztó hóvihar egyre erősödik. Végre az időjárás miatt tegnapról mára halasztott támadás ismét elkezdődik. Ez alkalommal a csapás egy viszonylag sűrű erdőség felé irányult, Zorau városán keresztül, amelyet egységeink egészen megközelítettek.

Még egy perc a tüzérségi előkészítés kezdetéig. „Hát akkor, isten neki" – mondja valaki.

– Jó szerencsét – mondja Melnyikov, hadtestparancsnok. A bőrkabátján begombol minden gombot, szemére húzza kucsmáját, és kimegy.

– Tűz! – mondja kifelé jövet a tüzérparancsnoknak.

Az leugrik a ház előtt ásott árokba, ahol a rádióadó és a telefon van, és tizenöt másodperc múlva a „katyusák" rettenetes össztüzet lőnek. A fejünk felett tűznyilak repkednek, majd a földtől néhány száz méterre kis súlyzókhoz hasonló fekete nyilakká változnak. Nehéz rakétalövedékek. Egy perc múlva pedig hangjával mindent betöltve, a hátunk mögött majdnem egyszerre ezer ágyú dördül el. Ugyanebben a percben mellettünk az országúton, 76 milliméteres rohamlövegek törnek előre. Nagy sebességgel haladnak, s egymás után tűnnek el az útkanyarulatban. Elöl pedig minden reng és omlik. Eleinte még megfigyelhetjük, hogyan csapódnak a lövedékek Zorau külterki házaira, de azután minden egyetlen füst- és tűzfelhővé olvad össze . . .

. . . Felmegyek a ház padlására. Távcsövön át jól látni az első harckocsikat, amint átkelnek a Zorau előtt folyó patakon, áttaposnak az első német lövészárkokon, és nyomulnak tovább. Látom a műszakiak

apró figuráit is, ahogy a harckocsik előtt haladnak aknakeresőikkel. A harckocsiktól jobbra is meg balra is gyalogság halad, és ahogy ez roham idején mindig lenni szokott, a távolból úgy tűnik, hogy egészen kevesen vannak. Az utolsó harckocsik még az országúton mennek. Kétoldalról gallyakkal, ágakkal rakták körül őket, katonák ülnek rajtuk, a legutolsó harckocsira a forgalomirányítók is felkapaszkodtak, kis zászlóikkal, nekik kell elfoglalniuk az első irányító posztokat ott Zorauban, amelyet most vesznek be . . . . . Dudarjev hadosztályának figyelőpontján ülök. Rövid szünet van, Dudarjev pihen, és, minden bizonnyal tudatosan, nem hadosztálya tevékenységéről, hanem a művészetről akar velem beszélni:

– Már levelet akartam írni, de maga úgyis Moszkvába utazik, mondja meg nekik, hogy ez hallatlan! Miért küldenek nekünk mindig háborús filmeket? Micsoda dolog ez! Már nem bírom, érti? Ötödször küldik a „Harc Ukrajnáért"-ot! Képtelenség! Hallja? Igen? . . .

A föld megrázkódik. A közelben a mi ágyúink lőnek, kissé távolabb pedig német lövedékek robbannak.

– Torkig vagyunk ezzel a muzsikával, s akkor még bombázással traktálnak! Vigye

el őket az ördög! Küldjék a hátországba, ahol nem láttak ilyent, nekünk meg küldjenek emberi filmeket. Mi is emberek vagyunk! Szóról szóra mondja meg nekik: lehet, hogy Dudarjev tábornok maguknak nem jelent semmit, de ha a filmjeiken lövöldözést hall, kimegy és nem nézi tovább. És biztos benne, hogy a frontkatonák mind egyetértenek vele ebben. Mit akarnak voltaképpen? A hátországra gondolnak, a hátországnak magyarázzák, hogy milyen az a háború! Mi meg már azt is elfelejtettük, milyen az a béke, azt nem akarják megmagyarázni? Nekünk azt mutassák meg, milyen a béke. Amikor még nem volt háború!

. . . Loszlauba tartunk. A város nyugati része felé egymásután süvöltenek el az „IL"-ek. Jól látni a zuhanórepülést végző pilótákat. Működésbe hozzák a bombakioldókat, és a gépek szárnya alól kihullanak a bombák. Nem messze tőlünk egy kiégett T–34-es áll, füstös, elgörbült lánctalpán három katona üldögél. Ketten hallgatják a harmadikat, aki egy zsákmányolt kis harmonikán játssza a „Messze távol a hómezőn, hol a szél muzsikál . . ." kezdetű dalt. Az út mentén szétlőtt tanya. Bemegyünk. Minden felforgatva. Legalábbis tíz vagy tizenkét találat érte az épületet.

Németek lehettek benne. Az egyik ablaknál a törmelék között géppuskaheveder kigyózik.

A tanyától száz méternyire, közvetlenül az út mellett kisebb bombatölcsér. Mellette véres bakancs, darabka véres sátorlap és egy meggörbült csajka – ennyi maradt az emberből. Öt lépéssel odább – frissen hantolt dombocska. A fejéhez kis oszlopot tűztek, azon egy paliszanderfa keret, bizonyára a tanyából hozták. A rámában fehér karton, kézzel írt betűkkel:

Kaszatkin őrmester
Beljakov őrmester
Kondratyenko őrvezető
Brogyij vöröskatona
Elestek 1945. III. 26-án.

Állok a sír előtt, és arra a négy emberre gondolok, akiknek élete oly hirtelen véget ért itt. A tanya elfoglalásáért harcoltak, aknavetőkkel lőtték őket, becsapódott mellettük egy akna, meghaltak, és eltemették őket a tölcsértől két méterre, a tanya közelében, amelyet bajtársaik fél órával később elfoglaltak. Bevették a tanyát, fogtak egy keretet, talán Hitler képe volt benne azelőtt, hátlapjával valamilyen kőnyomatot tettek bele, ráírták a négy nevet, és mentek tovább, előre, Loszlau felé.

Az értesítést még csak ezután fogják megírni, és még másfél-két hónap, amíg eljut Irkutszkba, Novgorodba, Poltavába . . . Lám: az ember sorsa a háborúban, a maga rettenetes egyszerűségében. Ilyen volt, és ilyen is maradt. Ilyen most is, negyvenötben, amikor mi győzünk . . .

ÁPRILIS

Huszadika után két napra Moszkvába rendelt a szerkesztőség, majd ismét a harcolókhoz küldött. Ezúttal Konyev marsallhoz, az első Ukrán Fronthoz, amelynek jobbszárnya Berlin felé nyomult, derékhada pedig az Elbához közeledett. Zsadov ötödik gárdahadseregéhez utaztam, amelynek, minden jel szerint, rövidesen találkoznia kellett az amerikaiakkal. A találkozás április 25-én, az Elba partján, meg is történt, Torgau városka közelében. Ott voltam én is, de ennek sem naplóimban, sem jegyzetfüzeteimben nem maradt semmi nyoma. Bizonyára nem írtam róla a világon semmit. Valószínűleg nem azért, mert fáradt voltam, hanem a háború közelgő vége felett érzett túláradó örömömben. Vannak fényképeim, amelyek ott készültek az Elba partján, rajtuk szovjet és amerikai

katonák, tisztek, együtt. Az asztalfiókomban őrzöm az akkori emléktárgyakat – nikkelezett amerikai rangjelzések, amelyeket a vállpántomról leszedett szovjet tiszti csillagokért kaptam cserébe. Megvan a piszkozata annak a tudósításnak, amelyet onnan küldtem a Krasznaja Zvjezdának, az elsőnek találkozó hadosztályok parancsnokainak a nevével: az amerikaiaké Reinhardt tábornok, a mi hadosztályunké Ruszakov tábornok volt. Feljegyeztem Robertson hadnagynak, az amerikai járőr és Szilvasko hadnagynak, a szovjet járőr parancsnokának a nevét, akik először találkoztak ott, az Elbánál, ahol végre nem maradt egyetlen fasiszta katona sem közöttünk és az amerikaiak között. Mindez megvan. De nincs semmi más, egyetlen jegyzet sem. Emlékezetemben megőriztem az akkor érzett határtalan örömöt, amelyet abban a pillanatban számomra nem árnyékolt be kétség vagy aggodalom a jövő iránt. Emlékszem, mennyire örültünk valamennyien, s tiszta szívvel kínálgattuk egymásnak fejadagunkat, a vodkát és a whiskyt is beleértve. Emlékszem, hogy két másik haditudósítóval együtt átmentem az Elbán az amerikaiakhoz, először Lipcsébe, ahol meglepett, hogy az útkereszteződéseknél német rendőrök álltak, igaz, fegyvertelenül, de

szabályszerű német egyenruhában; azután Naumburgba, ahol az amerikai haditudósítók sajtóközpontja volt. Emlékszem a sajtóközpontban eltöltött estére és éjszakára, amely az amerikai, angol, francia és szovjet haditudósítók háború utáni első, hosszúra nyúló sajtókonferenciájává változott. Nyilván, ez a két vagy három nap annyira tele volt váratlan találkozásokkal, apró eseményekkel és élményekkel, hogy szokásomtól eltérően csak legyintettem, és elő sem vettem jegyzetfüzetemet. A naplóban fennmaradt első feljegyzést mindenesetre már az Elba innenső oldalán írtam . . .

. . . Miután visszatértünk az amerikaiaktól, Krivickijjel, a Krasznaja Zvjezda tudósítójával, Konyev törzséhez mentünk. Ahol néhány nappal ezelőtt tartózkodott, már nem találtuk. Reggelig megtettünk még vagy száz kilométert, s én a régi ismeretség jogán betörtem Petrovhoz (az első Ukrán Front törzsfőnöke, azelőtt az ogyesszai és a szevasztopoli csapatok parancsnoka), aki nyakig volt munkával, és csak intett felém: „Ülj le és várj".
Amikor végre szabad lett, a háború elején, az ostromlott Ogyesszában történt találkozásunkra emlékeztetve, megkérdeztem:

– Ivan Jefimics, mit fog csinálni a háború után? – Ezt még senkitől sem kérdeztem meg. Eszembe sem jutott. De most, az amerikaiakkal történt elbai találkozás után felmerült bennem. Petrov maga is gondolt erre, kérdésemre csodálkozás nélkül, határozottan válaszolt:

– A turkesztáni körzetbe kérem magam. Onnan jöttem a frontra, oda is megyek vissza. Ha nem sikerül, az se baj, oda megyek, ahová küldenek. – S közben bólogatott légnyomást kapott fejével, mintha csak önmagának helyeselne.

Berlin felől érdeklődtem. Megtudtam, hogy a harcok már a vége felé tartanak, és most már az autósztrádán is oda lehet menni. Az Oderától visszavonuló németek az utat el akarták vágni, de az utolsó jelentések szerint a közlekedést helyreállították.

. . . Valamivel a berlini nagy körút előtt az országúton rémes látvány fogadott. Ezen a helyen az autósztráda mindkét oldalán sűrű erdő van, amelyen erdei út vezet keresztül, a végét se jobbra, se balra nem látni. Nos, ezen az úton igyekeztek áttörni az autósztrádán a német csapatok, amelyek még Berlin ostroma idején is az Oderánál álltak. Ez a hely ma – minden bizonnyal reggel, mindössze néhány órával

ezelőtt – végső nyugvóhelyükké vált. A kép a következő: előttünk – Berlin, jobbra – az erdei út, tele hihetetlen mennyiségű harckocsi, személygépkocsi, páncélautó, teherautó, különleges járművek, betegszállító autóbuszok roncsaival. És mindez egymásra torlódva, feldöntve, szanaszéjjel, felborulva, körülöttük, nyilván a szétbontakozásra és menekülésre tett kísérlet következtében kidöntött és szétforgácsolt fák százai. És a vas, fa, fegyver, bőrönd és papírhalomban, a felismerhetetlenségig összeégett és megfeketedett holmik között, csonka emberi testek. Végig az erdei úton, ameddig csak a szem ellát. Körös-körül az erdőben ismét csak halottak és halottak, azoknak a holttestei, akik próbáltak menekülni. Észreveszem, hogy a halottak között élők hevernek. Az élők – sebesültek, köpenyeiken, takarón fekszenek, vagy fatörzsnek támaszkodva ülnek, némelyiküket bekötözték, mások véresen kötözésre várnak. Néhány sebesült, nem vettem rögtön észre, közvetlenül az út szélén fekszik a köpenyén vagy takaróján. Azután – ugyancsak nem azonnal, járkáló alakokat – nyilván orvosokat és szanitéceket – veszek észre közöttük. Ezt látni jobbról. Középen fut az országút, amelyről már eltávolították a közlekedési akadályokat. Kétszáz méternyi

hosszúságban, mint hatalmas kelevények, kisebb-nagyobb bombatölcsérek éktelenkednek rajta, a katonai járművek cikcakkban kerülgetik őket, Berlin felé tartva. Az országúttól balra folytatódik az erdei út. A német menetoszlopnak az úton átvergődött részeit ott semmisítették meg. Megint csak a felgyújtott, szétrombolt, felborított kocsik végtelen összevisszasága. Ismét halottak és sebesültek. Ahogyan egy tiszt sebtében elmeséli nekem, ezt a hatalmas menetoszlopot több nehéztüzérezred és néhány „katyusa"-ezred lőtte szét, amelyeket minden eshetőségre számítva a közelben csoportosítottak, és belövették velük az erdei utat, mert az látszott a legvalószínűbbnek, hogy a németek itt kísérlik meg az áttörést. A rettenetes helyet elhagytuk, s néhány kilométerrel odébb öt vagy hat gépkocsiből álló egészségügyi oszloppal találkoztunk. Bizonyára valaki már intézkedett. De a csata méreteihez képest ez az első öt-hat gépkocsi csepp a tengerben . . .

... Eljutottunk Berlin széléig. Nehéz eligazodni – ki, hol található. Először gyalogosokhoz kerültünk, de nem maradtunk náluk, mert az a hadsereg az általa elfoglalt városnegyedeket valamelyik jobb oldali szomszédjának adta át, s ő maga valahová balra vonult. Azután harckocsizók közé kerültünk, s összeakadtunk Ribalkóval, a harmadik gárda-harckocsihadsereg parancsnokával. Két rombadőlt utca kereszteződésénél egy terepjáró állt szorosan a járda mellett, nyitott tetejű harckocsik dübörögtek el mellette.

Ribalko a terepjáró sárhányóján ült, hátával a hűtőnek támaszkodva, és elvonuló harckocsijait nézte. A langyos, májusi időhöz képest furcsán öltözködött, téli, szőrmével bélelt posztóbekecs volt rajta. Láthatóan beteg: az arca sárga, egészségtelen színű, erős fájdalmat gyűr le. Ahogy velünk beszélget, szinte szűri a foga között a szót. Mondtam, hogy ott szeretnénk maradni a hadseregénél, és kérdeztem, melyik egységéhez menjünk, hogy minél közelebb jussunk Berlin központjához.

– Semelyikhez – válaszolta. – Berlin már nem a mi dolgunk. Átcsoportosulunk. Hová? Aki kíváncsi, hamar megöregszik!

Jöjjenek velünk, s idejében megtudnak mindent.

Mondtam, hogy nekünk Berlinbe kell mennünk. Vállat vont, azután többé nem törődve velünk, beosztottjaihoz fordult. Úgy láttam, azért dühös, mert a hadseregét valahová átvezényelték, holott maga is szeretne itt maradni, s Berlinben döngetni el a németeket. Álmunkban sem gondoltuk volna, hogy egy hét múlva éppen ennek a tábornoknak a harckocsijai törnek be elsőként Prágába. Ha tudtuk volna, talán nála maradunk.

. . . Nem ismertük a helyzetet, s ezért egyik egységtől a másikig vándoroltunk, Berlin egyik kerületéből a másikba, egész nap és egész éjjel Berlin különböző – viszonylag érdektelen – pontjai között. Végre eljutottunk Csujkov hadseregéhez, amikor az már megkapta Weidlingtől a berlini helyőrség megadásáról szóló értesítést. Már csak elcsendesedő utócsatározások folytak egyes, a kapitulációról még nem értesült német egységekkel és a parancsnak nem engedelmeskedő SS-csoportokkal. Bármennyire is átkoztuk magunkat, amiért elszalasztottuk azt a lehetőséget, hogy legalább a kapitulációnál jelen legyünk, a tény tény marad – én aztán semmit nem láttam abból, amit

Berlin ostromának neveztek. Csupán a fasizmus utolsó vonaglásait, nem is a halál előtti, hanem a halál beálltát jelző rángatózását láttam.

Esteledik. Az állatkert félig lerombolt falainál járunk. A városi magasvasút viaduktja. A hídon sok a halott. Egymás mellett fekszenek, ki hason, ki hanyatt. A járdán sűrű, még kocsonyás vér. Csak nemrég ért véget a harc. Valamilyen kisebb SS-osztag verekedett itt. A magasvasúton két szétlőtt géppuska, s vagy másfél tucat halott: közöttük két SS-egyenruhába öltözött nő. S mint mindig, amikor a háborúban meggyilkolt nőket láttam, most is, mindentől függetlenül, függetlenül attól, hogy SS-egyenruha volt rajtuk, valamilyen rendkívüli borzadás és szánalom fogott el. Átmásztunk a ZOO kerítésének törmelékein, s betévedünk az elefántházba. A bombázás javarészt szétrombolta. Az egyetlen épen maradt rekeszben egy bánatos, éhes elefánt járkál. Azt, hogy az elefánt éhes, az öreg német őrtől tudom meg. Feleségével együtt végig itt maradt az állatkertben, és amikor tört német nyelven beszélgetni kezdek vele, első dolga, hogy élelmet kérjen az állatoknak. Azután felajánlja, hogy megmutatja az állatkertet. „Igaz, nagyon kevés maradt belőle . . .” Az öreg megy

elöl, mi utána. Nyugodtan, szakszerűen mutogatja az állatkertet, mintha a világon semmi nem történt volna itt. A sétányokon német halottak. Az egyik kerti padon szovjet katona holtteste, a feje le van takarva a köpenyével. A padra fektették, eltemetni még nem volt idő. De az őr nem törődik a halottakkal; végigvezet bennünket az állatkerten, és folyvást az állatokról beszél. És ez egyre ijesztőbb lesz. Végre a vízilovak medencéjéhez érünk, amely mögött betonpárkány emelkedik. Az egyik víziló a párkányon fekszik és liheg. A másik döglötten úszik a víz színén. Az oldalából egy akna farka áll ki. Az akna megölte az állatot, de nem robbant fel. Nézem a hústömegből kimeredő aknavéget, és arra gondolok, hogyha ezt el fogom mesélni, nem hiszik el. A másik víziló bemászik a vízbe, és félkörben megkerüli a másikat, de nem megy közel hozzá, mintha érezné a veszélyt . . .

Majomház. Néhány katonánk áll egy hatalmas mélyedés előtt. A mélyedésben kis majmok futkároznak. A katonák arcán fáradtság. Kormosak, sárosak, mégis érdeklődve figyelik a majmokat. Azután az egyik katona átmászik a korláton, s ügyesen elfogja az egyik majmocskát. A majom harap, s nekem úgy tűnik, a katona rögvest

megöli. De az nem öli meg, mosolyog, és így szól: „Harap!" Csodálkozva és elégedetten mondja, talán ez az élőlény valami kellemes, a háborútól távoli világra emlékeztette hirtelen. Azután elhessenti magától a majmot, s mit sem törődve tovább a dologgal, visszamászik a korláton, fáradtan elindul a fasorban, és lefekszik aludni az egyik padra, két vagy három paddal odébb, mint ahová a halottat helyezték. Az öreg német nyomában egy téglaházikóhoz érünk. Kinyitja az ajtaját, s közben elmondja, hogy ez is majomház, és hogy itt van Európa legnagyobb gorillája és csimpánza. Belépünk a német mögött a házikóba. Négyszögletes helyiség, vagy hatszor hat méteres. Vastag rács osztja ketté. A rács mögött méteres betonemelvény, azon padló. A ráccsal kettéosztott padlón egy hatalmas gorilla, és egy igen nagy csimpánz fekszik. A betonemelvény lábánál, a rács előtt két halott SS-katona. A harmadik, amelyik szintén halott, ül, hátát az emelvénynek támasztja, a térdén géppisztolyt tart. Méternyire fölöttük, a ketrecben fekszik a csimpánz és a gorilla, most már észreveszem, hogy azok sem élnek, megfeketedett vércsíkok kígyóznak belőlük le a betonon. Az őr ott áll mellettünk az ajtónál. Láthatóan nagyon sajnálja

a majmokat. Némán áll, és öregesen reszket a feje . . .

. . . Bemegyünk az egyik föld feletti betonbunkerba. Óriási építmény, az alakja elevátorhoz hasonlít. A felső emeleteken hatalmas, fémspalettával zárható ablakok. Lenn vasajtó. Felül, tető helyett szörnyű vastag, tömör betonlap. Azt mondják, ezen a betonlapon is légvédelmi ágyúk állnak, vagy álltak. Nem tudom, így van-e, bentről nem látni. Ahogy mondják, a bunkerban volt a légvédelmi tüzérség meg valamilyen SS-egység parancsnoksága. Belépünk a vasajtón. Szemből hadifoglyokat vezetnek. A kísérő alhadnagy elmondja, hogy a negyedik emeleten egy német tábornokot találtak, aki agyonlőtte magát. Nem sokkal ezelőtt. Amikor átkutatták az épületet, zárt ajtóra bukkantak, hozzáláttak, hogy betörjék. Mire betörték, a tábornok agyonlőtte magát. Felmegyünk a negyedik emeletre. Az elektromos erőművet vagy felrobbantották, vagy kikapcsolták. Zseblámpával világítunk a folyosón, amelyből jobbra is, balra is kicsi szobák nyíltak, kettesével vagy hármasával laktak benne kaszárnya-rendben a légvédelem és az SS tagjai. Belépünk abba a szobába, ahol a tábornok öngyilkos lett. Az ajtó, mint a vasúti kocsiknál, a falba süllyed. Ki tudja,

miért törték be, miért nem robbantották ki gránátokkal, ahogy ezt ilyen esetekben tenni szokták? Bizonyára élve akarták elfogni a bennlevőket . . . Az asztal egyik oldalával a falhoz, a másikkal az ágynak támaszkodik, előtte szék. A széken katonazubbony SS-rangjelzésekkel. Az ágyon, arccal az ajtó felé fordulva, fekszik a halott tábornok, a szeme nyitva. Magas, negyvenöt év körüli férfi, a haja rövidre nyírva, szép, nyugodt arca van. A teste mellett heverő jobb kezében parabellumot szorít. Bal kezével, vállánál átölelve, egy fiatalasszonyt tart, aki a falhoz szorult. A nő szeme be van csukva. Fiatal és szép, rövidujjú fehér blúz vagy ingféle és egyenszoknya van rajta. A tábornokon tiszta ing, a mellén szétnyitott zubbony, és csizma van a lábán. Lábai között félig üres pezsgősüveg. Most veszem észre, hogy a tábornokon zubbony van, tehát a másik, székre terített SS-zubbony ezé a halott nőé. Ugyanaz a tompa levertség tölt el, amely egy percig sem hagy el ezekben a napokban Berlinben . . .

. . . Reichstag. Valóságos búcsújárás van körülötte. Jönnek és jönnek az emberek. Pedig a folyó túloldalán, vagy százötven méternyire, még németek géppuskáznak,

és módszeresen minden percben lövi valamelyik házat egyik rohamlövegünk . . .
. . . Győzelem-fasor. Holttestek, légvédelmi ágyúk roncsai. Még sehol nem láttam ennyi szétlőtt, tönkretett légvédelmi fegyvert. Felborított német teherautók, kilőtt német és szovjet harckocsik . . .
. . . A birodalmi kancellária. Goebbels holttestét keresik. Egyszer már megtalálták, de aztán valaki kétségbevonta, hogy ő az, és most megint keresik. Hitler holttestét is keresik. Hatalmas épület, a lélek lenyűgözésére hivatott építészeti arányokkal. Hitler dolgozószobáját bombatalálat érte, tele van törmelékkel. Az egyik szomszédos szoba ép. Valaki azt mondja, hogy az Bormann szobája. Nem tudom, lehet, hogy igaz. A szoba ép, de mindent felforgattak benne. A padlón négyszögletes papírok. Felemelek egyet, megfordítom: kiderül, hogy Hitler könyvtárának ex librise. Nagy dolgozószoba, fából készült szétnyitható mennyezete kitárva. Mindenütt szétszórt papírok. Két régi rajzot találok a papírok között. Az egyiken – egy dombba vájt fedezék „Le Grett, 1917 december eleje. A dandárparancsnok harcálláspontja" felirattal. A másikon – lerombolt templom, rajta felirat: „Kommün, 1918 május". Eszembe jut, hogy talán maga Hitler raj-

zolta ezeket. Aligha, ámbár lehet, hiszen Hitler festő volt, és akkoriban valahol a francia fronton tartózkodott. A tábori táskámba dugom a rajzokat. Még egy fényképet is magammal viszek, amelyen ez a felirat áll: „A Spartakisták ellen vívott harcok – München, 1919 május", a kocsin ülő néhány katonát tussal megszámozták. Közöttük az egyes számmal jelzett: Rudolf Hess. Az ex libriseken kívül levelezőlapok is hányódnak a padlón. Négyet kiválasztok, s azt is a táskámba teszem emléknek. Hogyan kerülhettek ide? Lehet, hogy autogramot küldtek rajtuk? Három lapon – a mosolygó Hitler kislányok között. A negyediken – Compiègne, vasúti kocsi, a szögletes arcú Keitel az asztalon át nyújtja egy sovány francia tábornoknak a fegyverszüneti feltételeket tartalmazó írást. Végigjárok még néhány szobát. Több szoba tele rendjelekkel és kitüntetésekkel. Ládák, dobozok, kék csomagocskák, egyszóval bokáig jár az ember mindenben, ami csak tetszik – a vaskeresztektől a tűzoltó emlékérmekig. Olyan óriási mennyiség, hogy egy pillanatra úgy tetszik, nem a birodalmi kancellárián járok, hanem egy hatalmas kitüntetésgyár raktárában. A falban tátongó nyíláson át kilépek az udvarra. Az udvaron a kancelláriát védő SS-ek holttestei. Az egészségügyiek

valahonnan a föld alól vonszolják ki a sebesülteket. A bombatölcsérekkel elcsúfított udvaron kidöntött fák, törmelék, valaminek a foszlányai között – kicsiny betontorony, lejárat Hitler föld alatti bunkerébe. Ahogyan elnéztem mindezt, arra gondoltam, hogy talán valamikor valamilyen hátsó gondolattal megpróbálják majd fenségesnek ábrázolni azt, ami itt történt. De most mindez olyan benyomást kelt bennem, hogy itt nem harc folyt már, hanem görcsös kapaszkodás az életbe, olyan emberek kétségbeejtő zűrzavara, akik a vég beteljesüléséig sem értették meg, mi történik velük. A fasiszta hatalom túlzott centralizmusa most, a bukás pillanatában rendkívül furcsa abszurdumnak tetszett. Nemrég még, a fasizmus szemem előtt lejátszódó csődjében volt valami, ami a halálfélelemhez hasonlított. Most ez az érzés eltűnt. Mára mindebből csak a hitványságot látom, s nyoma sincs a harmadik birodalom vérengző erejének. Soha nem tartoztam azok közé, akik azt vallják, hogy az ellenséget le kell nézni, a legvérszomjasabb ellenség erejét is le kell kicsinyelni, s nem szabad elismerni még a valóságban meglevő erényeit sem: az észt, a bátorságot, a férfiasságot. Tarnopolban nem tudtam nem tisztelni bátorságukat, és az úgy ma-

rad meg emlékezetemben, mint komor, de a maga nemében eposzi kép. De ez a birodalmi kancellária, ez az utolsó talpalatnyi föld, ezek az utolsó, halálra kárhoztatott SS-katonák – és itt, a föld alatt Hitler és Goebbels kicsiny kamrái, s felettük a még öt háborús évre elegendő vaskereszttel megtömött szobák, a már nem létező könyvtár ex librisei, a félig megszenesedett holttestek, amelyek között testi fogyatékosságaik alapján keresik Európa hajdani urait . . .

. . . Május harmadika. Poros, verőfényes nap. Berlint elfoglaló hadseregeink különböző irányokban átvonulnak a városon, és óriási port vernek fel. Mennek a harckocsik, a rohamlövegek, a „katyusák", ezer és ezer teherautó, nehéz- és könnyűtüzérség, a páncélelhárító ágyúk ugrálnak a törmelékeken, vonul a gyalogság, és mögöttük végtelen oszlopban kígyózik a hadtáp. És mindez minden irányból vonul, kúszik be a városba. A zavart lakosok a szétrombolt utcákról, az útkereszteződésekről, a házak ablakaiból lenyűgözve figyelik ezt a mozgó, zúgó, hihetetlenül nagy tömegű és végtelen áradatot. Még bennem is az az érzés támad, hogy nem egyszerűen hadosztályok és hadtestek vonulnak Berlinbe, hanem egész Oroszország

vonul át rajta. S szemközt a mieinkkel pedig, ellepve az utakat, vánszorognak a hadifoglyok oszlopai . . .

. . . I. Vilmos óriási, hallatlanul ízléstelen szobrán több katona és tiszt fényképezkedik. Ötösével, tízesével, százasával egyszerre, fegyverrel és fegyver nélkül, ki komoran és fáradtan, ki mosolyogva és hahotázva . . .

. . . Éjszaka. Megyünk egy terepjárón, ketten a sofőrrel, átvágunk Berlinen, egyik végéből a másikba. Teljes sötétség van. Úgy tűnik, egy lélek sincs a városban. Nem találkozunk még forgalomirányítókkal sem. Eltévedünk az ismeretlen utcákon, a rettenetes romhalmazban, amelyből hol itt, hol ott világít meg kocsink lámpája egy-egy útdarabot. Két órán át csak romok. És sehol egyetlen hang. Ekkor éreztem meg igazán, milyen hihetetlenül szétrombolták Berlint . . .

. . . Csujkov törzsénél ülünk és vacsorázunk. A Reichstagot, amely hogy, hogy nem, a harcok utolsó napjaiban valamennyiünk számára Berlin jelképes központját jelentette, más csapatok – Kuznyecov hadserege foglalta el, ámde a berlini helyőrség kapitulációját mégis Csujkov fogadta. Ugyanaz a Csujkov, aki negyvenkettő szeptemberében, októberében és no-

vemberében Sztálingrádot védelmezte. Pontosabban, nem is Sztálingrádot, hanem Sztálingrád alatt a Volga utolsó három keskeny partdarabkáját meg néhány tucat házat, amelyek a legközelebb álltak a parthoz. A történelem maga játszott közre abban, hogy Berlin kapitulációja különösen szimbolikus legyen. Csujkovnál hagyomány, hogy együtt vacsorázik az egész törzzsel, ha a körülmények megengedik. Most megengedik. Berlin szélén, egy villában vagyunk. Az első félóra vidáman telik el, poharat emelünk a győzelemre, Berlin bevételére, Sztálingrádra, azután egyszerre valahogy mindenki elcsendesedik, az elmúlt napok rettenetes fáradtságától is, meg attól a furcsa eszméléstől, hogy holnap már nem kell harcolni. Már tudjuk, hogy a hadsereg egyelőre itt marad Berlinben. Sokáig, nap mint nap, ismételgettük: „Eljutunk Berlinbe, a saját barlangjában zúzzuk szét a fasiszta fenevadat, bevesszük a Reichstagot, elfoglaljuk a birodalmi kancelláriát . . .” Minden így is történt: a Reichstagot is bevettük, a birodalmi kancellária is a mienk, s most itt ülünk a fasiszta barlangban, és semmi sem lehet fontosabb, amit ezután elfoglalunk, mint az általunk már bevett Berlin, és senkinek a halála sem lesz már számunkra akkora

jelentőségű, mint Hitleré. És bármeddig is tartson még a háború, annál nehezebb és nagyobb feladatot már nem kaphatunk, mint amit megoldottunk. Olyan furcsa volt ez, a győzelem érzése ellenére is nyugtalanító. Tovább kellett élnünk, pedig a legfontosabbat már elvégeztük . . .

. . . Sürgősen behívtak minden haditudósítót, akit csak elértek. Kiértünk Berlinből, és a front törzséhez vezető út felénél hirtelen éktelen tüzelést hallottunk, és láttuk, hogy az egész helyőrség területéről, nyomjelző lövedékekkel lőnek. Megértettük, hogy vége a háborúnak. Mást ez nem jelenthetett. Egyszerre rosszul lettem. Szégyelltem magam elvtársaim előtt, de mégiscsak meg kellett állítani a terepjárót, hogy kiszálljak. Gyomorgörcsöm és gyomorégésem támadt, keserű nyál gyülemlett a számba. Nem tudom, mitől. Talán az idegfeszültség oldódott fel bennem ilyen ostoba módon. A háború négy esztendeje alatt a legkülönfélébb körülmények között is igyekeztem tartani magam, és azt hiszem, sikerült is. És itt, abban a pillanatban, amikor egyszerre felfogtam, hogy vége a háborúnak, valami megszakadt bennem, és idegeim felmondták a szolgálatot. Társaim nem nevettek ki, nem gúnyolódtak, hallgattak, megértették állapotomat.

Tyelegin, az első Belorusz Front haditanácsának tagja, a front törzsénél azt mondta nekünk, hogy nyugaton, a szövetségesek főhadiszállásán a németek ma bejelentették a kapitulációt, és azt előzetesen alá is írták. A feltétel nélküli megadásról szóló okmány végleges aláírása holnap lesz Berlinben, a Karlshorstban, a műszaki középiskola épületében. Azért hívattak, hogy felkészüljünk a holnapi napra . . .

. . . Tempelhof. Reggel van. Még nem jött meg senki, a repülőtér üres. Csak a tér közepén gyakorlatozik egy alacsony, kövér ezredes a díszszázaddal, készül a szövetségesek fogadására. Hosszasan gyakoroltatja a díszlépést, sokszor egymásután, a háború alatt elszoktunk ezektől a dolgoktól. Mi a füvön heverészünk és unatkozunk. Végre megérkezik Szokolovszkij, az első Belorusz Front parancsnokhelyettese, néhány tábornok társaságában. Egyikük ismerősöm. Felelevenítjük olaszországi találkozásunk emlékeit. Akkor még Firenze körül folytak a harcok. Most úgy tetszik, ez nagyon régen volt . . .

. . . Földet ér az első repülőgép. Visinszkij száll ki belőle néhány diplomatánkkal; azonnal gépkocsiba ülnek és elhajtatnak . . . Félóra múlva még egy „Douglas". Tegnap úgy hallottuk, hogy Eisenhower is

itt lesz. És csak itt, a repülőtéren, amikor láttuk, hogy nem Zsukov, hanem Szokolovszkij jött ki fogadni, értettük meg, hogy nem Eisenhower jön, hanem valaki más. Megérkezett Tedder, az angol légierő főmarsallja, Spaatz, az amerikai távolbombázó légierő parancsnoka. Spaatz – középtermetű, testes és szögletes ember. Tedder – sovány, fiatalos, meghatározhatatlan korú, könnyed, mozgékony, gyakran és kissé erőltetetten mosolyog. Megölelik egymást Szokolovszkijjal: a katonák tisztelegnek, a zenekar eljátssza a három himnuszt, a szövetségesek Szokolovszkijjal ellépnek a díszszázad előtt. Ezalatt még egy gép száll le, németek – Keitel, Friedeburg tengernagy és Stumpf repülőtábornok – lépnek ki belőle. A nyomukban néhány német tiszt. A díszszázad éppen a németeket szállító repülőgép és a számukra odarendelt gépkocsik között áll. Ahogy a németek kiszállnak, néhány szovjet tiszt lép hozzájuk, és amíg a szövetségesek ellépnek a díszszázad előtt, a németeket elvezetik a másik oldalon, ellenkező irányba. Keitel halad elöl, hosszú köpenyben, magas elejű tábornoki sapkában. Hosszú léptekkel megy, nem néz se jobbra, se balra . . . . . Megyünk Berlinen keresztül a németek kocsijai után. Ahogy elnézem a mellettünk

elsuhanó nyomasztó romokat, a berliniek magányos figuráit, arra gondolok, nehéz kínosabb látványt elképzelni, mint azt, amely a fegyverletétel aláírására utazó német tábornokokat fogadja . . .

. . . Karlshorst. Előzőleg megtekintjük a műszaki középiskola dísztermét, amelyben aláírják majd a kapitulációt. Nem nagy terem, kétszáz négyzetméternyi lehet. Keskenyebbik végén a falon szovjet, amerikai, francia és angol lobogó. De Lattre de Tassigny, a francia hadsereg parancsnoka, mint mondják, ugyancsak megérkezett, vagy megérkezik. A lobogók alatt majdnem faltól falig érő asztal, mögötte ülnek majd a szövetséges parancsnokságok képviselői. Rá merőlegesen még három asztal, két hosszabb és egy rövidebb, a bejárat közelében. A rövid asztal a német küldöttségé lesz, a középső a fegyverletétel aláírásán részt vevő szovjet és szövetséges tábornokoké és tiszteké; a harmadik hosszabb asztal – a haditudósítóké . . .

. . . Majdnem egész nap a műszaki középiskolában és környékén kószálunk. Azt mondják, azért késik a dolog, mert a mieink és a szövetségesek még mindig valamilyen formai kérdést tárgyalnak. Bizonyára így is van, mert a délután kettőre kitűzött aláírás csak este kezdődik. Végre

belépnek a terembe a szövetséges parancsnokságok képviselői – Zsukov, Tyelegin, velük együtt Visinszkij, Tedder, Spaatz és De Lattre de Tassigny, akit először látok. Ez a nyalka tábornok nem lehet több negyvenöt évesnél. A tudósítók és a katonák, akik részt vesznek az aláíráson, elfoglalják helyeiket. Zűrzavar támad, amelyen később sokat nevettünk. Néhány tábornokunk, akik később érkeztek a többieknél, a még üresen álló rövid asztalka mögé ültek. Az egyik rendező tiszt odaugrik hozzájuk, s valamit súg nekik nagy sietve. Tábornokaink, akik a kapitulációt aláíró németeknek szánt asztalhoz ültek, úgy ugranak fel, mintha kígyó csípte volna meg őket, és átülnek a másik asztalhoz.

. . . Zsukov mosolyog. Tedder mosolyog, akárcsak De Lattre de Tassigny is. Egy kicsit mosolyognak egymásra és a mosolytalan Spaatzra, és elfoglalják a helyüket. A fotoriporterek és a filmesek tombolnak. Felugrálnak az asztalokra, nekifeszítik hasukat a tábornokok vállának, és fényképeznek, fényképeznek, fényképeznek . . . Egyik filmoperatőrünk felvevőgépének hosszú fogantyújával fejbe vágja az egyik amerikai tengernagyot. A tengernagy nyilván hozzászokott a tudósítók kapkodásához, jóságosan elmosolyodik és legyint: „Oké!".

De a mi rendezőink nem szoktak ehhez, és szegény operatőrt majdnem kipenderítik a teremből. A központi asztal mögött ülők külsőre nagyon különböznek egymástól. Spaatz arca nem fejez ki semmit. Visinszkij sürög-forog. Zsukov sugárzik az örömtől. A mellette ülő, kellemes, de kifejezéstelen külsejű Tedder mosolyogva mond valamit a tolmács segítségével Zsukovnak, és valamiért úgy tűnik, hogy valamennyiük közül ez az ember őrzött meg némi iróniát a rövidesen lezajló ünnepélyes aktus iránt. De Lattre de Tassigny olyan képet vág, mint aki elkésett, ez gondot okoz neki, és most igyekszik belejönni a dolgokba. Nézem Zsukov szabályos, kemény, férfias arcát, és eszembe jut a halhin-goli találkozásunk a japánok elleni harcok idején, amikor még hadtestparancsnok volt, és ott harcolt Mongóliában, hadseregcsoportunk élén. Akkor láttam őt legutoljára, már a japánok szétverése után, jól befűtött fedezékében. Éppen fürdőből jött, és otthonos kényelemben üldögélt. Emlékszem, milyen gunyoros nyugalommal hallgatta végig egyik felderítőjét, aki azonnali kihallgatást kért és jelentette, hogy – véleménye szerint – a japánok új és veszélyes csapatösszevonásokat hajtanak végre. Zsukov arcáról lerítt, hogy egy szavát sem hiszi a jelentés-

nek, s úgy véli, a japánok most, közvetlenül súlyos vereségük után, semmit nem fognak kezdeni: arról van szó, hogy a felderítők túlságosan megrémültek. Ezt meg is mondta, miután végighallgatta a jelentést. Hűvösen, élesen, ellentmondást nem tűrő hangon beszélt. Azóta, az eltelt hat év alatt egyszer sem láttam. Gondolhattam volna-e vajon akkor, hogy legközelebb Berlinben látom viszont, amikor fogadja a német hadsereg kapitulációját . . .

Amint a teremben elül a zaj, Zsukov feláll, és bejelenti, hogy a német hadsereg fegyverletételét elfogadó ülés kezdetét veszi. Azután a felhatalmazásokról esik szó, kit milyen kormány hatalmazott fel, s a dokumentumokat különböző nyelveken felolvassák. Mindezzel tíz perc telik el. Zsukov újra feláll, és a bejáratnál álló tisztekhez fordulva, szárazon így szól:

- Vezessék be a német küldöttséget.

Kitárul az ajtó, s belép rajta Keitel, Friedeburg és Stumpf, mögöttük néhány segédtiszt. Keitelnek és a többieknek csak három lépést kell tenniök, hogy az asztalukhoz érjenek. Odalép, megáll a középső szék mögött, s a rövid marsallbotjával gyors mozdulatot tesz előre-hátra, mintha súlyzó gyakorlatot végezne. Leül, maga elé helyezi a marsallbotot. Friedeburg és Stumpf

szintén helyet foglal. Segédtisztjeik mögöttük állnak. Zsukov feláll, mond valamit, de nem hallani, mit. Ezt lefordítják a németeknek. Keitel beleegyezően bólint. Azután az aláírás különböző formaságai következnek. Figyelem Keitelt. Ül a helyén, kesztyűs kezét maga elé helyezi az asztalra. Stumpf teljesen nyugodtnak látszik, Friedeburg merev és mozdulatlan, de mozdulatlanságából végtelen levertség árad. Eleinte Keitel is mozdulatlanul mered maga elé, azután kissé félrefordítja a fejét és szemügyre veszi Zsukovot. Újra maga elé mered, majd újra Zsukovra néz még néhányszor. S bár ez a szó egyáltalán nem illik ahhoz, ami itt történik, mégis úgy látom, hogy kíváncsian szemléli Zsukovot. Nem másképp, kíváncsisággal. Mintha meglátta volna azt az embert, aki régen érdekli, és most mindössze tíz lépésnyire ül tőle.

. . . A középső asztalnál elkezdik aláírni az okmányt. Aláírja Zsukov, Tedder, Spaatz, utoljára De Lattre de Tassigny.

Amíg az aláírás tart, Keitel arca eltorzul. Vár, hogy rákerüljön az aláírás sora, egyenesen és mozdulatlanul ül. A széke mögött „vigyázz"-ban álló magas tiszt sír, miközben egyetlen arcizma sem rándul. Keitel továbbra is egyenesen ül, azután maga elé nyújtja az asztalon kezét, és ökölbe szorítja.

A fejét mindjobban hátraveti, mintha vissza akarná kergetni a szemhéja alól előtörni kész könnyeket.
Ebben a pillanatban Zsukov feláll, és így szól:
– Javasoljuk, hogy a német küldöttség írja alá a feltétel nélküli kapitulációról szóló okmányt.
A tolmács fordít, de Keitel már a mondat közepén – Zsukov szavait megértve – beleegyező mozdulatot tesz a kezével, kérve, hogy hozzák oda neki, az asztalra az okmányt aláírás végett. De Zsukov továbbra is állva marad, s kurta mozdulattal a németek felé nyújtja a kezét, majd a szövetségesek asztala felé mutat, és keményen mondja:
– Ide jöjjenek aláírni.
Keitel áll fel elsőnek. Az asztal végéhez lép, leül az ott álló üres székre, és aláírja az okmány néhány példányát. Azután feláll, visszamegy a saját asztalához, és a korábbi pózban leül. Az aláíráshoz lehúzta kesztyűjét. Most ismét felveszi.
Keitel után Stumpf és Friedeburg is aláírja. Amíg ez tart, egyre Keitelt nézem. Oldalvást a szövetségesek asztala felé fordulva ül, nézi őket, és olyan állhatatosan és feszülten gondolkodik valamin, hogy nyilván maga sem veszi észre: kesztyűs jobbjá-

val az arcához nyúl, végighúzza az állán, petyhüdt szemzacskóján, és gyűri, gyűri, szinte morzsolja az arcát kesztyűs kezével.
Az utolsó német is aláírja az okmányt, és a helyére megy.
Zsukov feláll, és így szól:
– A német küldöttség elhagyhatja a termet.
A németek felállnak. Keitel ugyanolyan mozdulatot végez a marsallbottal, mint bejövetelekor, megfordul és kimegy. A többiek követik. Az ajtó bezárul mögöttük.
És a teremben felgyülemlett feszültség hirtelen feloldódik. Mintha mindenki sokáig visszatartotta volna a lélegzetét, s most egyszerre kiengedné. Általános megkönnyebbült sóhaj. A kapitulációt aláírták. A háborúnak vége!
... Tizedikén este, Prága felé haladok. A Szudéta-vidéken megállunk egy lerombolt híd előtt. Prágát ekkorra már Konyev hadserege felszabadította. Három kilométert kell kerülnünk a híd miatt egy erdei úton. De a híd előtt már több tucatnyi személygépkocsi torlódott össze, s egyik sem akar a kerülő úton elindulni, mert nemrég egy kocsi arra ment, és az erdőben kóborló, a fegyverletételről még nem értesült németek rálőttek – a benne ülőket megölték

vagy megsebesítették. A háborúnak vége, senkinek sincs kedve kockáztatni a bőrét, pedig két-három nappal ezelőtt a hídnál összeverődött tisztek vagy sofőrök mégcsak fel sem vették volna az effajta kockázatot. Mi is ott toporgunk a hídnál, mint a többiek, és várjuk a páncélkocsit, amelyet valahonnan idehívtak. Útitársam hirtelen haragra lobban a várakozás miatt, dühös saját magára, rám, mindenre a világon, és ezt mondja: „Nem várunk tovább, gyerünk". Húzódozom, nem tudok uralkodni magamon. Az a gondolat, hogy azok az átkozott németek belém lőhetnek az erdőben, most, a háború után, szinte kétségbe ejt. Útitársam dühöng, s a helyzetem végül is szégyenteljessé válik. Kocsiba ülünk, és ráhajtunk az erdő felé vezető útra. A többi kocsi oszlopba fejlődik és követ bennünket. Tudom, hogyha nem mi, hát öt perc múlva más valaki tette volna meg ezt dühében, és mi őutána haladnánk, mint ahogy most ők haladnak utánunk, de nem könnyebbülök meg ettől a gondolattól, mert így is, úgy is, félek. Beérünk az erdőbe. Csend van, és mi nem bírjuk a feszültséget, s magunk kezdünk tüzelni az erdőbe géppisztolyainkból, a teljes sebességgel száguldó gépkocsikból. Miután átjutottunk az erdőn, magunk se tudjuk megállapítani,

lőttek-e ránk az erdőből a németek vagy sem. Mi csak a saját géppisztolyaink elkeseredett, rémült ropogását hallottuk. Szégyenkezünk egymás előtt, hát hallgatunk. Már képtelenek vagyunk visszatérni ahhoz a háborús állapothoz, amelyben, persze, féltünk a haláltól, de lehetőségét ugyanakkor természetesnek tartottuk. De még képtelenek vagyunk szégyenérzet nélkül visszatérni ahhoz a természetes emberi állapothoz, amelyben az erőszakos halál lehetősége is természetellenesnek és borzalmasnak tűnik . . .

Ennyit a háborúról. Amíg átdiktáltam naplóim és jegyzeteim lapjairól feljegyzéseimet, sokat gondoltam arra, mivel fejezem be mindezt, mit mondok végül? És most egyszerre úgy tűnik, utószóra nincs szükség. Ha mindaz, amit most felidéztem a háború négy esztendejéből, érzékelhetővé teszi, mi is volt tulajdonképpen ez a háború, s ismételten meggyőz arról, hogy új, harmadik világháborúnak nem szabad kirobbannia, akkor ehhez az érzéshez, ehhez a gondolathoz nincs mit hozzátennem. Ha pedig ezt nem sikerült elérnem, akkor minden utószó felesleges. S minél hosszabb, annál feleslegesebb.

TARTALOM

1941	Június	9
	Július	18
	December	32
1942	Január	41
	Február	48
	Július	57
	Augusztus	58
	Szeptember	60
	December	69
1943	Január	75
	Február	79
	Március	90
	Szeptember	112
	Október	114
1944	Április	120
	Július	127
	Augusztus	132
	Október	135
1945	Március	143
	Április	151
	Május	159

Felelős kiadó a Zrínyi Katonai Kiadó parancsnoka. Felelős szerkesztő: Horváth Gabriella. Képszerkesztő: Markó József. Műszaki szerkesztő: Darvas István. Műszaki vezető: Olajos Tibor őrnagy. Terjedelme: 7,87 A/5 ív. Példányszáma: 8000. Készült az MSz 5601 – 59 szabvány szerint. - 827 – 6700104/1 – Zrínyi Nyomda, Budapest. F. v.: Bolgár Imre — 006 — ZI 149 — i — 6769